

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

Міністерство освіти України

ВІСНИК

Харківського державного університету

№ 442

Харків 1999

В.Л. Маслійчук

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№442

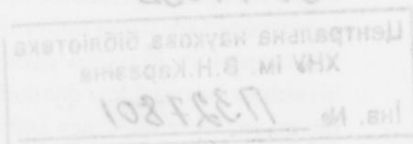
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Серія започаткована 1996 року

Випуск 3

Таблиця 1. Харківський полк.

№	Назва полку, рік перепису	загальна кількість козаків	Старшина	%старшини відносно загалу козацтва
2	1668р. [1, С.55]			
3	1679 р. - козаки [1, С.72] 1680 р. старшина [11, С.145]	5546 —	42	0,75
4	1691р. [13, С.478]	6960+48	48	0,6

Харківський національний університет

1997

Харків
1999

У віснику розглянуто актуальні питання історії України XVII – XX століть. Головна увага приділена політичній боротьбі в Україні в період національно-демократичної революції, історії Слобідської України, становленню та розвитку станової, соціально-класової структури населення.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія: д. іст. н. проф. В. І. Танцюра (відп. ред.), д. іст. н. проф. В. В. Калініченко, д. іст. н. проф. І. Г. Тупіков, д. іст. н. проф. І. Ш.-Х. Чорномаз, д. іст. н. проф. В. В. Кравченко, д. іст. н. проф. В. А. Греченко, д. іст. н. проф. Р. І. Киричек, к. іст. н. проф. В. І. Семененко, к. іст. н. доц. Д. М. Чорний (відп. секр.)

Друкується за рішенням засідання Ради Харківського державного університету.
Протокол №3 від 26 березня 1999 року.

© Харківський державний
університет, 1999

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

В.Л. Маслійчук

Чисельність козацької старшини в слобідських полках в другій половині XVII ст.

Останнім часом на визначення чисельності шляхетного стану, кількості “управлінчої верстви” в порівнянні з іншими верствами населення дослідники звертають чимало уваги [5, 8, 9]. Дана стаття і додані документи мають на меті розглянути кількість козацької старшини слобідських полків і її чисельне відношення до загалу козацтва. Хронологічними рамками слугує час від утворення слобідських полків до реформи 1698–1700 рр., коли спробували зробити кількість козаків в слобідських полках сталою [12, Арк. 317; 6. с. 495].

Відзначимо, що вивчення цього питання пов’язане з низкою труднощів. Зокрема, це брак документів, архівних джерел в Україні. Більшість переписів зберігається в Москві і в основному в Російському Центральному Державному Архіві Давніх Актів. Тому ми користувались копіями та виписками В. Данилевича, зробленими в різних російських архівах на початку XX ст. [10; 11; 12; 13]. Деякі з них тут публікуємо. Окремі переписи вже надруковано, але побіжно, або лише чисельний склад козаків і старшин [1, с. 55; 2, с. 368]. Маємо тільки один гарний перепис Харківського полку 1660 р., опублікований свого часу В. Юркевичем [7]. Окрім цього територія та склад слобідських полків в XVII ст. не були сталими [12, Арк. 317–318], виникли полки не одночасно [3]. Незважаючи на всі ці ускладнення, ми виносимо свої обрахунки на розгляд в таблицях:

Таблиця 1. Харківський полк.

№	Назва полку, рік перепису	загальна кількість козаків	Старшин	%старшини відносно загалу козацтва
1	Харківський полк 1660р.[7,С.133*]	1357	17	1,25
2	1668р [1,С.55]	1123+12**	12	1,05
3	1679 р. - козаки 1[С.72] 1680 р. старшина [11,С.145]	5546 —	42	0,75
4	1691р. [13,С.478]	6960+48	48	0,6

* В переписі Харківського полку ми включили до складу старшини сотенних хорунжих, але в подальших харківських переписах, сотенна старшина не згадується.

** Якщо в таблиці стоїть «+» то переписи старшини і козаків окремі, або в одному полку два полкових підрозділи, як Сумський 1680 р.

Таблиця 2. Сумський полк.

№	Назва полку, рік перепису	загальна кількість козаків	Старшин	%старшини відносно загалу козацтва
1	Сумський полк 1659р[10,Арк.3]	3597	42	1,15
2	1668р [1,С.55]	1265+16	16	1,24
3	Сумський полк Григорія Кондратьєва+ Сумський полк Герасима Кондратьєва 1680 р.[12,Арк.277]	2953+2881	51+34	1,43
4	Сумський полк 1691р. [13,Арк..478]	7159	35	0,48

Таблиця 3. Охтирський полк.

№	Назва полку, рік перепису	загальна кількість козаків	Старшин	%старшини відносно загалу козацтва
1	Охтирський полк 1659 р.[1,С.55]	1416+8	8	0,56
2	1691р. [13,Арк.478]	6411+20	20	0,31

Таблиця 4. Острогозький полк.

№	Назва полку, рік перепису	загальна кількість козаків	Старшин	%старшини відносно загалу козацтва
1	Острогозький полк 1653р[2,С.368]	1003+36*	36	3,3**
2	1668р [1,С.55]	1523+23	23	1,48
3	1691р. [13,Арк..478]	1929+15	15	0,77

Таблиця 5. Ізюмський полк.

№	Назва полку, рік перепису	загальна кількість козаків	Старшин	%старшини відносно загалу козацтва
1	Ізюмський полк 1691 р.[13,Арк.478]	2301+19	19	0,81

З поданих розрахунків зробимо певні висновки. Як бачимо, кількість козаків і старшин протягом даного проміжку часу збільшується, однак відсоток полкової старшини серед козацтва поступово зменшується, це пов'язано із зменшенням ролі сотенної старшини, а окрім цього початку певної структуризації полкового управління, чіткішим розподілом функцій. Відсоток старшини дуже невисокий і не тільки тому, що до уваги не береться дрібна та сотенна старшина, річ ще в тому, що знову ж діюча полкова структура ще досить не досконала, не має цілого прошарку канцеляристів,

* В переписі Острогозького 1653 р. до складу старшини зараховано і трьох полів.

** Високий відсоток старшини в 50-х – 60-х рр. XVII ст. пов'язаний з тим, що до обрахунку включено і сотену старшину (хорунжих та осавулів), яким тоді видавали жалування.

абшитованих від урядів старшин і таке інше, окрім цього кількість козаків надто велика, багато з написаних в реєстр козацької служби не несли, займалися господарством. Реформа 1698–1700 рр. була і направлена на те, щоб зробити козацьке військо боєздатним, внести регулярність в козацьку службу, впорядкувати спорядження (розподіл на козаків та підпомічників). При тому кількість старшин по цій реформі лишалася сталою (якою і була до реформи). Обрахунки чисельності старшин сподіваємось прислужаться тим, хто досліджує демографічні процеси на території колишньої Слобідської України.

Додаток.

Всі чотири документи, що тут публікуються, підготовані до друку чи скопійовані свого часу В.Ю. Данилевичем на поч. XX ст. Однак, в силу низки причин, вся збірка з цими документами включно не побачила світу. Ми вибрали саме ці документи, бо вони стосуються наших обрахунків, або взагалі питання про чисельність козацтва на Слобідській Україні.

Перший документ – кількість козаків Острогозького полку 1679 р.

Другий документ – витяг, скарга охтирського полковника Перекрестова 1688 р. на те, що в його полку немає тієї кількості козаків, яка записана в реєстрі 1680 р., тобто цей документ свідчить про несталість населення слобідського полку, а звідси про неможливість точного обрахунку як кількості козацтва, так і старшини.

Третій документ – витяг з більш широкого документу про Сумський полк, про кількість козацтва в Сумських полках Григорія та Герасима Кондратьєвих 1680 р.

Четвертий документ – дані перепису кількості козаків і старшини слобідських полків 1691 р.

Всі документи не публіковані раніше, за винятком даних перепису козаків Острогозького полку 1691 р., що свого часу опублікував В. Загоровський в збірнику документів: Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в.– Воронеж, 1976.– С.156.

Мову документів підведено під сучасну російську. Копії зроблені Данилевичем з документів Белгородського столу Разряду, котрі на початку XX ст. зберігалися в Московському відділі архіву Міністерства юстиції Росії, а зараз напевно в Російському Державному Архіві Давніх Актів (м. Москва, Росія).

№1. 1679 р. Дані перепису козаків Острогозького полку 1679 р.

Белгородский стол. Столбец 946. Скл. 82. 1679 р. (Копия)

Черкас полковые службы по городам.

Острогожского полку.

Острогощан 424.

Урывчан 82.

Коротоячан 48.

Воронежцов 272.

Землянцов 43.

Олшанцов 128.

Скл. 83

Короченцов 79.

Ливенцов 75.

Чернавцов 27.

Талечан 101.

Новоосколцов 50.

Итого 1524.

Харьковского полку, а городами не расписано 2942.

*Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського.
Ф. XXIX. Спр. 148. Арк. 116. Копія.*

№2. 1688 р. Скарга охтирського полковника І. Перекрестова на те, що в його полку немає тієї кількості козаків, котра записана в реєстр 1680 р. Белгородский стол. Столбец 1095. Лл. 49.

Великим государям и великому князю Иоану Алексеевичу Петру Алексеевичу и великой государине благоверной царевне великой княжне Софии Алексеевне, всея Великой и Малой и Белой Росии самодержцам, холоп ваш Ивашко Перекрестов челом бьет; в прошлом государи, во 188 году, по указу брата вашего великих государей блаженные памяти в государя царя и великого князя Федора Алексеевича, всея Великой и Малой и Белой Росии самодержца и по грамоте из Разряда прежний ахтырской полковник Сидор Каменев в Ахтырке и в городах того полку урядников и казаков разбору своего для Киевского и иных походов и посылок в разборных книгах всех написал 5713 человек и, те разборные книги прислал к вам великому государю к Москве в Разряд он, Сидор за своею рукою в том же во 188 году, и ныне государи, по вашему великоих государей указу против тех разборных книг Сидора Каменева полку моего урядников и казаков на ваши великих государей службы в Запорожскую и в Кодак и в иные посылки по указанным числам я, холоп ваш, посылаю, и со мною, холопом вашим, по вестям в походы ходят почасту и впредь часть; а против того государи Сидорова разбору Каменева прошлого 188 году, ныне 5713 человек в полку моем казаков не будет, для того что многия со 188 году и до нынешнего 196 году от разорения Крымского хана и от частого пожарного паления и от ратных людей разошлись по разным городам и по новопостроенным слободам, а иные померли и оскудали и ныне государи, достальным полку моего казакам ваша великих государей служба в тягость, а многия полку моего в городах есть прожиточные люди казацкие братья и племянники и всякие свойственники, також и городовые службы из мещан есть прожиточные люди, которых полковую службу станет и тех ведают судом и расправою воеводы и приказные люди и многия в городах мещане ж в сметных книгах имяное не написаны и укрывают их воеводы и приказные люди для своих прибылей, також и новоприхожим черкасам они ж воеводы и приказные люди в казаках бытъ не велят и судом их ведают; и на убылое государи, место полку своего казаков и мещан коих с полковую службу станет и казацких братьев и племянников и всяких свойственников и новоприхожих вновь написать в казаки и полк разобрать и оскудалым льготы дать без вашего великих государей указу я, холоп ваш, не смею и о том велите государи свой великих государей мне, холопу своему великих государей указ учинить.

*Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського.
Ф. XXIX. Спр. 151. Арк. 5–6. Копія.*

№3. 1680 р. Кількість козаків в Сумських полках Григорія та Герасима Кондратьєвих.

Белгородський стол. Столбец 1017. Лл. 3–8.

А по росписи в Сумском полку с сыном его с Герасимовым с полковником Григорьем в полку на лицо мая в 9 день; писарь 1 чел., есаулов 2, хорунжих 2 чел., обозной 1 чел., сотников 15 чел., хорунжих сотенных 15 чел., есаулов сотенных 15 чел. Итого урядников 51 чел. Рядовых казаков Сумских 763 чел., Лебединских 403 чел., Судженских 501 чел., Пенских 121 чел., Недрыгайловских 279 чел., Миропольских 245 чел., Межирицких 324 чел., Белопольских 265 чел., итого рядовых 2902. Всего урядников и казаков 2953.

По наряду в полке не бывали 2047 ч. В том же полку наряду: 2 пищали медных, зелья 20 пуд, свинцу 2 корыта без весу.

В другом полку с полковником с ним же Герасимом Кондратьевым, мая по 13 день: писарь 1 чел., есаул 1 чел., прапорщик 1 чел., обозной 1 чел., сотников 10 чел., хорунжих сотенных 10 чел., есаулов сотенных 10 чел.— итого урядников 34 чел.

Казаков: Сумских 183 чел., Лебединских 553 чел., Судженских 90 чел., Недрыгайловских 198 чел., Миропольских 191 чел., Рыбенских 97 чел., зв. Грязовских 210 чел., Краснопольских 242 чел., Белопольских 588 чел., Межирицких 504 чел., итого 2847.

И всего урядников и рядовых казаков 2881 чел.

По наряду в полке не бывали 119 чел.

В том же полку наряду: 2 пищали медных, зелья 13 пуд, свида пол- пуда. За походом в останке в городах мещан: в Сумине 280 чел., в Лебедине – 1089 чел., в Судже 286 чел., в Мирополье – 248 чел., в Краснополье – 288 чел., в Белополье – 683 чел., из Недрыгайлова – 320 чел.

Итого – 3025 чел.

По листам помета 188 г. Великий государь указал свою государеву грамоту к нему ж полковнику за его службу и за разбор ратных людей с милостивым словом с похвалою, да к нему ж послать портище сукна алого цвету, а купить то сукно из Разряда, да пару соболей ценою 6 рублей из Сибирского приказа и о том в тот Приказ послать память и отпустить присланных черкас с приметом и сукно и соболи послать тотчас.

*Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського.
Ф.ХХІХ. Спр. 151. Арк. 277. Копія.*

№4. 1691 р. Дані про перепис козаків слобідських полків.

Белгородський стол. Столбец 1406. Арк. 466–469.

199 г. февраль в Сумском полку 35 старшин, рядовых казаков зажилых 1326 человек, оскудавших 2833 человек всего 7159 чел. В Ахтырском полку 20 чел., старшины 6411 человек казаков.

В Харьковском полку 48 человек старшины 6960 чел. казаков.

На Изюме 19 человек старшины 2301 казаков.

В Острогожском полку 15 человек старшины 1929 чел. казаков.

Всего в тех полках старшины и казаков 24897 и тех полков черкасы служат полковую конную службу, а которые служат жилые русские люди в тех же полках в городах неведомо.

*Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського.
Ф.ХХІХ. Спр. 152. Арк. 478. Копія. Оpubліковано: Дані перепису Острогозького полку.
Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в. Воронеж, 1976.—с. 156.*

Література:

1. Багалея Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.—Х., 1886.
2. Воссоединение Украины с Россией. Сб. Документов.—М., 1954.—Т.3.
3. Данилевич В. Время образования слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В.О. Ключевскому.—М., 1909.—С.632—639.
4. Загоровский В. Изюмская черта.—Воронеж, 1980.
5. Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782—1858 гг.// История СССР.—1971 г.—№4.—С.153—168.
6. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В.В. Гуков.—Х., 1884.
7. Юркевич В. Харківський перепис р. 1660— // Записки історико-філологічного відділу Всеукр. Акад. Наук.—К., 1928.—Кн. XX.—С. 129—173.
8. Яковенко Н.М. Склад шляхти землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодолізм на Україні.—К., 1990.—С.79—98.
9. Яковенко Н.М. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні в першій половині XVII ст.// Україна і Польща в період феодалізму.—К., 1991.—С.86—97.
10. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУ). Ф. XXIX. Спр.3.
11. ІР НБУ. Ф. XXIX. Спр.148.
12. ІР НБУ. Ф. XXIX. Спр.151.
13. ІР НБУ. Ф. XXIX. Спр. 152.

Особливості формування міщанського та купецького станів Слобідської України в II пол. XVII—XVIII ст.

В тісному зв'язку з процесом заселення Слобідської України знаходиться проблема соціальної історії регіону в цей період. Міграції II пол. XVIII – поч. XVIII ст. та знищення особливостей адміністративного устрою в II пол. XVIII ст. сприяли диференціації населення і становленню міщанського та купецького станів.

Перші списки українських мешканців Слобожанщини всіх жителів відносять до козацтва [1, с.546–548], але вже “В донесенні про фальшивомонетників 1660 р.” простежується інша категорія: черкаси-грошові майстри, які робили “воровські мідні монети” [2, с. 405].

Харківський перепис 1660 р. вперше відмічає “імена міщан”, розділяючи їх на крамничних людей (25 чол.) та власне міщан (530 чол.) [3, с.129–173]. В цьому документі цікавою є примітка про те, що Гаврила Дерев'яга звільнений від служби за інвалідністю, бо з гармати йому відбито ногу на Государевій службі. Отже, в II пол. XVII ст. міщани не становили стійкої ремісничо-торгової групи населення, оскільки повинні були приймати участь в захисті краю від татар.

Цю думку підтверджує джерело 1668 р., в якому міщани поділені на сотні для кращої організації служби [4, с. 49–54].

Документи II пол. XVII ст. показують цю ж групу мешканців і в інших населених пунктах Слобідської України. Так, “розбірні книги черкас 1660 р.” називають у м. Кам'яному 90 міщан [5, с. 544]. В Сумах нараховувалося 636 міщан, Ворожбі – 274 міщанина. Причому, вони проживали і в селах: в Нижній Сироватці зафіксовано 78 міщан, у Верхній Сироватці – 72 міщанина [6, с. 316].

Описи слобідських міст 60–80 рр. XVII ст. зазначають в Харкові 1273 черкаси городової служби, в Салтові – 79. Черкас-міщан городової служби з косою, рогатиною, а у Валках – 606 міщан [6, с.275–277] та інш.

В перерахованих джерелах II пол. XVII ст. надзвичайно важко окремо виділити козаків та міщан. Останніх називають просто міщанами або черкасами-міщанами, інколи міщанами городової служби чи черкасами городової служби. На те, що це саме міщани, а не інша соціальна група (козаки полкової служби) свідчить вказування на війта, а не атамана, який їх очолював: в м. Золочеві зазначений війт, черкаси городової служби (372 чол.) [7, с.127]. Спираючись на цей факт можна зробити висновок, що під всіма згаданими назвами виступали саме міщани.

До категорії міщан в документах прилучалися ще цехові. Про них в цей історичний проміжок маємо дуже незначну кількість інформації. Цехи існували в Правобережній Україні та Гетьманщині, звідки були перенесені на Слобожанщину. Так, в Харкові в 1685 р. налічувалося 5 цехів [7, с.51].

Архівні фонди зберегли матеріали про існування цехів у багатьох містах Слобідської України. Проте, не можна стверджувати, що ці об'єднання виникли в кін. XVII ст., оскільки згадуються вони, починаючи з XVIII ст. [8].

Опис м. Суджі 1665 р. [7, с. 50–52] перераховує населені пункти, звідки прибули міщани на Слобожанщину. Виявляється, що переселенці були з 45 міст. Найбільше число припадає на Ніжин (23 чол.), Ічнію (20 чол.), Глухів (11 чол.), Коропов та Конопотоп (10 чол.), Тернову, Смілу (по 8 чол.), Межиріч (6 чол.). Майже всі названі поселення входили до складу Гетьманщини, але в цьому списку були правобережні міста – Старий Бихів, Фастів, Умань, Радомишль та дуже віддалені – Львів, Тикочин. Таким чином, в Слобідській Україні поселялися жителі міст з розвинутою системою

самоуправління та розгалуженою цеховою організацією.

Однак, незважаючи на те, що переселенці – міщани принесли на Слобожанщину зародки ремісничої і торгової діяльності в цьому регіоні в II пол. XVII ст. не сформувався міцний посад, бо черкаські привілеї робили торгівлю та промисли предметом занять широкого кола козацтва [9, с. 189]. Козакам, як і міщанам, згідно з царськими грамотами, дозволялося займати землю, володіти угіддями, утримувати шинки [10, с. 480]. Тому різниця між козаками полкової служби і міщанами була не правовою, а впливала з різного ступеню їх заможності і, отже, здатності нести ту чи іншу службу.

В зв'язку зі скороченням кількості козаків полкової служби на поч. XVIII ст. російський уряд дозволив комплектувати козацтво з міщан, що мало серйозні наслідки для останніх [7, с. 132]. Відписка воеводи В. Толстого харківському полковнику Г. Донцю 1705 р. повідомляла, що користуючись можливістю вибрати частину міщан в компанійці на вибулі місця, а інших записати в їх підпомічники, він всіх міщан заніс в козацьке звання, через те повинностей черкас городової служби нікому виконувати [11, с. 48].

Міщанство як соціальна група Слобідської України фактично була скасована. В переписі Охтирського полку 1726 р. названі лише 32 “рядових міщанина” в Охтирці та по 9 в м. Кириківці і с. Рабині [12, с. 227]. В цьому документі зазначені також 6 чол. купців, під якими розумілися люди, що виконували повинності разом з іншими і про них відомо в ратуші [12, с. 228].

Ревізія Хрущова 1732 р. міщан в Слобідському краї не фіксує. Тільки в Харкові серед населення виділені цехові (492 душі чол. статі) [13, с. 204]. Цілком ймовірно, що в інших містах вони включалися до стану козацьких підпомічників.

Що стосується купецтва, то перепис називає декількох немісцевих посадських людей, які займалися в Харкові торговим промислом.

Поступово Слобідська Україна перестає бути форпостом для захисту південних окраїн Російської держави від татарської небезпеки. Перетворення воїнів на мирних поселенців було надзвичайно важливим кроком на шляху створення міського промислово-торгового класу.

Під час виборів депутатів до Катеринівської комісії для складення проекту нового законодавства представниками харківських ремісників та промисловців стали 2 сотника, один каптенаріус, двоє військових обивателів і жодного справжнього міщанина [11, с. 221].

За роки правління губернатора Є. О. Щербініна (1765–1775) на Слобожанщині не існувало документально засвідчених міських станів – міщанства та купецтва. Заснування в Харкові губернського магістрату, який відкрився в 1780 р., стало причиною офіційного створення. Оскільки магістрат повинен завідувати цими станами, то, взагалі, постало питання їх існування. Виявилось, що купці і міщани відсутні, тому вирішено було завести.

Губернський магістрат розіслав в усі міські магістрати накази, щоб ті запропонували обивателям добровільно вступати в ряди купецтва чи міщанства, в залежності від розмірів своїх капіталів [14].

Відповідно з розпорядженням губернського магістрату створювалися три купецькі гільдії. До першої могли входити жителі з капіталом від 10 до 50 тис. крб., до другої – від 3–5 тис. крб., до третьої – більше 500 крб. [15].

Проект пропонував зарахувати до місцевого купецтва представників неслобідських міст, які проживали в губернії для постійної торгівлі. Так, до складу харківських купців включалися кременчуцький купець О. Олександров, який мав у місті власний будинок і вів постійну торгівлю, а з колишнім місцем проживання втратив зв'язок; курський купець Г. Аксьонов; воронезький міщанин Г. Горемікін, що народився в Харкові та інш. [11, с. 65].

Місцеві купці та міщани зберегли за собою всі привілеї при володінні землями та угіддями. Спочатку губернський магістрат вирішив відрізати цим станом належну кількість землі в міських вигонах. Але після прохання жителів, що вступили в міщанство, в особі “Осипа Гавриленка з товаришами” [16], вийшов наказ В.О.Черткова з вимогою залишити міщанам і купцям колишні землі, оскільки діяльність цих станів приносить користь містам [10, с. 644].

Заслуговує на увагу документ Чугуївського міського магістрату 1786 р., який допомагає визначити права та обов’язки міщанства [14]. Це розпорядження досить широко трактує міщанський стан, включаючи в нього військових обивателів, цехових з інших міст, гільдійських купців. В документі зазначається, що 20 міщанам дозволено мати в Чугуєві гостинний двір для зберігання та продажу товарів; 23 міщанина могли привозити товари з інших міст; 90 міщан мали змогу займатися ремеслами без будь-якого дозволу. На купців та міщан накладався подушний податок у розмірі 1 крб. 20 коп.

Архівні матеріали дають змогу прослідкувати процес переходу в купецький та міщанський стани Слобідської України. Підпрапорний у відставці А.Заруднев, який мешкав у слободі Андріївці, займався кравецьким ремеслом і бажав записатися в міщанство [14]. Волох Г. Цуркін з капіталом 1004 крб. прохав Ізюмський магістрат, щоб той дозволив жити в слободі Балаклеї і зарахував до третьої гільдії [14].

В міщанство та купецтво переходили представники різних соціальних верств. Так, Харківський губернський магістрат включив до складу міщан селян, що народилися в м. Суздалі, росіян В. Лежнева та С. Фролова [14.] Одиодворець М. Сиром’ятников ввійшов до складу купецтва м. Охтирки [8], а військові обивателі м. Вовчанська Г. Кармазинов та Р. Тетяников також поповнили цей стан [8].

Взагалі, як записано в інструкції Валківського магістрату, дозволялося всякому, якої б статі, віку, роду, промислу чи торгу він не був записуватися в купці чи міщани [8]. Якщо капітал купця зменшувався нижче 500 крб., то його записували до міщан, і, навпаки, якщо заощадження міщанина перевищували норму – вносили до складу купців.

Джерела дають цифри кількості цих станів у 1785 р. В Харківському намісництві нараховувалося 468 купців, 8511 міщан чол. статі. Найбільше купців було в Харківському повіті (168 чол.), Богодухівському (66 чол.), Охтирському (63 чол.). Їх зовсім не зафіксовано в Хотимському, Вовчанському, Миропільському, Валківському повітах [17]. Міщани переважали в Лебединському повіті (1716 чол.), Сумському (1321 чол.), Харківському (1097 чол.).

Табл.1 показує динаміку чисельності купецтва та міщанства Слобідської України після офіційного запровадження цих станів.

Вище зазначалося, що купцям було запропоновано вступати до однієї з трьох гільдій. Характерно, що харківських купців першої гільдії за списком 1787 р. ще не існувало [18, с.528–530]. Причиною цього слугував факт пізнього формування купецького стану. Він ще не встиг зміцнити, розширити свій обіг капіталу і виділити зі свого середовища групу справжніх багатіїв.

Першооснову слобідського купецтва складав, більшою частиною, прийшлий елемент, який відрізнявся різноманітністю свого складу та походження. Український козак не став купцем, торгівля його обмежувалася продажем домашнього ремесла та власного винокуріння, тому успіх в Слобідській Україні мали російські купці.

В списку купців 1787 р. домінують представники белгородських, калужьких, тутьських, курських торговців. Поряд з представниками російського купецтва зустрічаються греки, цигани, поляки. Купці з’являлися в цьому регіоні також з малоросійських міст: Єлизаветграду, Ніжина, Путивля. Що стосується купців –місцевих ви-

ходців, то 5 сімей раніше належали до міщан, 5 вийшли із стану однодворців, 3 належали раніше до військових обивателів, 1 – до селян.

Список харківських купців 1799 р. називає 2-х занесених до першої гільдії, 5-х – до другої [19, с. 549–550].

За повідомленнями повітових магістратів кін. XVIII ст. купці першої та другої гільдій зафіксовані в Ізюмі, Сумах, Зміїнові та ще деяких містах [20]. Тут було більше, ніж в Харкові, купців-українців, які відігравали певну роль в торгівлі [21].

Формування міщанства та купецтва Слобідської України в II пол. XVII–XVIII ст. невід’ємно пов’язане з процесом колонізації території. Міщани, які переселилися з лівобережних та правобережних міст, нечітко простежуються в початковий період заселення, коли злилися в масу козацтва. Знищення особливостей козацького устрою та утворення губернського магістрату сприяли оформленню міщанського та купецького станів, які відрізнялися своїм правовим і матеріальним становищем, а також переважанням серед купецтва представників росіян та іноземців.

Таблиця. 1

Чисельність купецтва та міщанства Слобідської України за джерелами 1785 р., 1788 р., 1802 р.

Документ	Кількість (чоловічої статі)		
	1785 р.	1788 р.	1802 р.
Назва стану			
Купці	648	462	934
Міщани	8511	8150	6551

Література:

1. Именной список жителей г. Харькова 1655 г.: Приложение//Багалея Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.) –Х., 1905.–Т.1–с.546–548.
2. Материалы для истории г. Харькова в XVII в.//Сб. ХИФО.–Т.16.–1905.–112 с.
3. Харківський перепис 1660 р.//Записки іст.-філол. Відділу ВУАН.–1928.–Кн.20.–с.129–173.
4. Список казаків полкової служби, міщан та “пашенних черкас” м. Харкова 1667 р.//Зб. наук. пр. н.-д. кафедри іст. укр. культ.–1930.–Т.10.–с.49–54.
5. Сторожев В.Н. К вопросу о колонизации Левобережной Украины//Киевская старина.–1890.–№6.–с.544–546.
6. Опись городов 1676 г.//Дополнения к Актам историческим.–Спб, 1875.–Т.9.–с.275–319.
7. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII вв.–Х., 1886.–Т.1.–358 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІУК) Ф.1760. Оп.1. Спр. 276. Арк.1–321.
9. Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в.– начале XVIII в.// Исторические записки.–1952.–Т.39.– с. 182–203.

10. Гуров В.В. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и др. документов, относящихся к вопросу старозаимочного землевладения в Слободской Украине.—Х.: Печатное Дело, 1905.—112 с.

11. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.)—Х.: Печатное Дело, 1905.—Т.1.—540 с.

12. Шиманов А.Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии.//Киевская старина.—1882.—№1.—с.227—245.

13. Перепись слободских полков гвардии майора Хрущева 1732 г.//Сб. ХИФО.—1886.—Т.1.—с. 204—276.

14. ЦДІАУК Ф.1760 Оп.1. Спр. 94. Арк.192.

15. ПСЗ.—Т.ХХІІ.—№16188.

16. ЦДІАУК Ф.1760. Оп.1. Спр.165. Арк. 23—24.

17. Ведомость о числе жителей в Харьковском наместничестве и о сборах 1785 г.// Сб. ХИФО.—1893.—Т.5.—с.264.

18. Именной список Харьковских купцов 1787 г.//Багалея Д.И., Миллер Д.П. Указ соч.—Т.1.—с.528—530.

19. Список Харьковских купцов 1787 г.: Приложение.//Багалея Д.И., Миллер Д.П. Указ. Соч.—Т.1—с.549—550.

20. ЦДІАУК Ф.1710. Оп.2. Спр.1112. Арк. 1—42.

Проблеми народонаселення Лівобережної України другої половини XIX ст. у джерелах.

У другій половині XIX ст. внаслідок проводжуваних царизмом реформ, розкладу старої феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин в українських землях, що перебували в складі Російської держави, відбувалися важливі зміни в чисельності, складі та структурі населення, які впливали на всі сторони життя суспільства і значною мірою визначали його майбутній розвиток. Дослідження народонаселення кінця XIX ст. тим більш актуальне в нинішній час, коли в Україні відбувається ломка старої, так званої соціалістичної системи, соціально-класова структура кардинально змінюється: виділяються підприємці, з'являються селяни-фермери, некооперовані ремісники, відбувається розшарування в середовищі службовців та інтелігенції, змінюється соціальний статус робітників та селян. Ці зміни, без сумніву, вплинуть на подальшу долю України. Тому актуальним є вивчення досвіду соціально-класових зрушень, що відбувались в Україні в другій половині XIX ст.

Архівні та друковані джерела по проблемі можна поділити на групи:

1. Офіційні документи та матеріали (архівні та друковані).
2. Матеріали й таблиці з статистики Росії.
3. Матеріали губернських статистичних комітетів (архівні та друковані).
4. Матеріали з господарської статистики.
5. Звіти губернаторів лівобережних губерній (архівні та друковані).
6. Статистичні матеріали земств.
7. Описи єпархій.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [1] (далі ЦДА) у фонді Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф.1191) і Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф.442) зберігаються матеріали про чисельність, рівень народжуваності та смертності населення Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, міграційні процеси, а також матеріали щодо кількості промислових підприємств, стану сільського господарства.

У фондах жандармсько-поліцейського управління Харківсько-Куп'янського відділу Харківської (ф.311) та Дніпровського відділу Московсько-Київського залізниці (ф.279), у фондах канцелярії Київського відділу цензора (ф.294), канцелярії Харківського інспектора в справах друку (ф.1680) вміщені розпорядження та накази стосовно попередження самовільних переселень у лівобережних губерніях. У фондах Київської судової палати (ф.318), до складу якої входила і Полтавська губернія, серед інших зібрані матеріали про стан сільського господарства в пореформений період, дані про викуп та оренду земель, що головним чином, обумовлювали зміни в майновому складі населення Полтавської губернії наприкінці XIX ст.

Найбільший інтерес серед матеріалів Державного архіву Харківської області (далі ДАХО) [2] має фонд 51 Харківського губернського статистичного комітету. В ньому вміщено матеріали до статистичних описів Харківської губернії та окремих повітів, дані про народжуваність та смертність населення, число шлюбів, основні сфери зайнятості населення губернії, відомості про епідемію та їх ліквідацію. В матеріалах фонду Канцелярії Харківського губернатора (ф.3) зберігаються дані переселення, соціальної структури населення, містяться матеріали про економічний розвиток Харківщини другої половини XIX ст., що мав безпосередній вплив на зміни в соціальній та національній структурах населення регіону. Відомості про населення губернського міста зібрані в фондах Харківської міської думи (ф. 44), управління

поліцеймейстера м. Харкова (ф. 52) та Харківської міської управи (статистичний відділ) (ф. 45). В фондах Харківського губернського правління (ф. 4) в справах лікарського відділення зібрані матеріали про стан здоров'я населення по окремих повітах, хвороби та їх лікування, попередження епідемій, що зумовлювало рівень природного приросту населення в регіоні.

Відомості про становище селян у дореформений час і в перші пореформені часи зібрані в фонді Харківської палати державного майна (ф. 32).

Умови праці, платня робітників промислових підприємств Харківської губернії, заяви про нещасні випадки на виробництві зібрані в фонді канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії (ф. 922).

До першої групи джерел відносяться опубліковані збірники документів різної тематики, зокрема, присвячені проблемам економічного розвитку. Найбільший інтерес з цієї групи джерел має Повне зібрання законів Російської імперії та видання законів, які стосувались становища населення в Росії [3].

Важливим джерелом є статистичні матеріали в цілому по Росії, які містять дані і щодо лівобережних губерній [4]. Так наприклад, в "Матеріалах для статистики Росиї..." висвітлювались питання статистики сільського господарства, народонаселення Росії за матеріалами ревізій, зокрема дані про сільське населення лівобережних губерній. Зроблена спроба розподілити його на окремі "племена" (великороси, малороси, німці, цигани, євреї).

Одним із найважливіших джерел для вивчення питань народонаселення Лівобережжя кінця XIX ст. є матеріали Першого загальноросійського перепису населення 1897 р. [5]. Вони містять дані щодо чисельності, соціальної структури населення, рівня народжуваності та смертності. Найбільш цінними є матеріали щодо розподілу населення за належністю до рідної мови, які дають можливість зробити загальний огляд складу населення. Однак ці дані не можна вважати цілком достовірними для визначення національної структури лівобережних губерній. Стосовно Полтавської та Чернігівської губерній такий огляд було проведено вперше. Дані про спеціалізацію населення, основні групи промислових підприємств кінця XIX ст., розподіл населення за походженням, віросповіданням та інші матеріали також зібрані під час перепису 1897 р.

Важливий матеріал з чисельності, станів, національного складу населення лівобережних губерній, відомості з розвитку сільського господарства та промисловості збирався і видався статистичними комітетами лівобережних губерній. Одним із видань губернського статистичного комітету були "Пам'ятні книжки" та "Календарі". На Харківщині вони видавалися з 1863 р. [6]. Це були щорічники, які надавали основні статистичні відомості по губернії: кількість населення за станами, віросповіданням, число народжень та смертей, кількість ремісників, промислових підприємств. Більшість даних наведено не тільки за окремими повітами, а навіть за станами та селами. Разом з тим, вони мають роздріблений, епізодичний характер, чим і зумовлена потреба докладного аналізу. Частково фактичний матеріал не тільки не підсумовано, а навіть не зведено до єдиної форми, наприклад, у вигляді таблиць, що ускладнює роботу з ним.

На жаль, календарі Полтавської та Чернігівської губерній подібного змісту в повному обсязі не збереглися. Так, календарі Чернігівської губернії містять статистичні описи регіону тільки за 1862 р. та з кінця 80-х рр., а видання Полтавських календарів збереглися лише за окремі роки: 1865 р., 1871 р., 1874 р., 1875 р., 1888 р.

Дані, що збирались статистичними губернськими комітетами, дають можливість проаналізувати склад населення губерній, розвиток економіки та культури в різні періоди. Календарі статистичних комітетів лівобережних губерній мають специфіку збору матеріалів. Цим займалися, як правило, люди без необхідних знань, більшість

обліків проводились у вільній формі, були багатоступеневими, що приводило до помилок та необ'єктивних даних.

Статистичні комітети губерній, крім видань "Календарів", публікували значну частину зібраних матеріалів в окремих збірниках та оглядах губерній Лівобережжя [7].

Не беручи до уваги специфіки матеріалів статистичних комітетів та складності роботи з ними, їх можна вважати одним із головних і найбільш повних джерел для вивчення структури та чисельності народонаселення Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини, то такі додатки до звітів містяться в певних фондах ЦДІА та ДАХО.

По проблемі особливостей економічного розвитку Лівобережжя в другій половині XIX ст. заслуговують на увагу різноманітні матеріали з питань господарської статистики відповідних губерній [9]. До них відносяться статистичні відомості з сільського господарства та промисловості, програми та матеріали із статистично-економічних описів губерній та окремих повітів тощо.

При висвітленні питань щодо розвитку промисловості, стану медичної допомоги, рівня освіти певний інтерес мають матеріали земської статистики (звіти, щорічники, матеріали в земських справах) [10]. В цих документах приділяється увага й числу лікарень, промислових підприємств та зайнятого там населення. Разом з тим земські статистичні матеріали, як і взагалі статистика другої половини XIX ст., мали ряд недоліків, обумовлених передусім недосконалістю методики.

В описах Харківської, Полтавської та Чернігівської спархій поряд з матеріалами релігійної тематики та історичними довідками вміщено дані щодо населення міст та повітів відповідних губерній [11]. Вказується співвідношення населення за віросповіданням та статеву належністю.

Отже, можна констатувати, що джерельна база цілком достатня й достовірна для розкриття комплексу питань з проблем народонаселення Лівобережної України другої половини XIX ст., а саме: чисельності, національної та соціальної структури, обсягів і темпів міграцій, районів переселення тощо.

Література:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
2. Державний архів Харківської області (далі ДАХО).
3. Крестьянская реформа в России 1861 г.: Сб. законодательных актов.—М., 1854; Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (1646–1873).—СПб., 1874; Отмена крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов.—К., 1961; Полное собрание законов Российской империи.—СПб., 1776–1892.
4. Материалы для статистики России, собираемые по ведомству министерства государственных имуществ.—СПб., 1858–1871. Статистический временник Российской империи.—СПб., 1872–1882.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.—СПб., 1904.—Т.33, 46, 1905.—Т.48.
6. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863–1902 гг.—Х., 1863—1902.
7. Обзор Черниговской губернии за 1885, 1886, 1889 гг.—Чернигов, 1886, 1886, 1887, 1890; Сборник статистических сведений о Полтавской губернии.—Полтава, 1869; Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг.—Полтава, 1900.
8. Приложение к всеподданнейшему отчету полтавского губернатора за 1883–1898 гг.—Полтава, 1884–1899.
9. Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собранным в 1898

и 1900 гг.—Полтава, 1901; Магериалы для статистико-экономического описания Харьковскаго уезда.—Х., 1884; Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии.—Полтава, 1882.

10. Ежегодник Полтавскаго губернскаго земства на 1895—1897 гг.—Полтава, 1895—1897; Краткий очерк 25-летней деятельности Змиевского земства 1865—1889 гг.—Х., 1890; Памятная книжка Конотопскаго земства (1865—1890 гг.)—К., 1890.

11. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.—Х., 1857; Общий обзор Черниговской епархии.—Чернигов, 1879; Павловский Н. Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки.—Полтава, 1906; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.—Чернигов, 1874.

Формування класу підприємців у цукровій промисловості лівобережних губерній України в другій половині XIX–на початку XX століття

У дореволюційний період українські губернії давали до 80% цукру Російської імперії. На європейському ринку український цукор, завдяки своїй високій якості і відносно низькій собівартості, успішно конкурував з цукром, виробленим в інших цукробурякових країнах – Бельгії, Німеччині, Франції, Австро-Угорщині. Акцизний збір з цукру складав помітний відсоток прибутку казни, переважаючи надходження від продажу горілки. Не дарма цукор називали “білим золотом” України.

У наш час вітчизняна цукрова промисловість перебуває у глибокій кризі. Собівартість українського цукру надто висока і його витіснили не тільки із західноєвропейського ринку, а й він здає позиції на традиційному російському ринку. Тому немає сумніву, що вивчення досвіду дореволюційної української цукропромисловості, коли вона мала високу прибутковість, стане в пригоді у наші часи.

Однією із складових питань при вивченні цукрової промисловості є кадри, котрі по їхньому місці в процесі виробництва можна поділити на підприємців (цукрозаводчиків), інженерно-технічних працівників і робітників. Ця стаття присвячена вивченню формування класу підприємців у другій половині XIX – на початку XX ст. на Лівобережжі (Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії) в одному з двох цукробурякових регіонів України. У 1914 р. тут зосереджувалося 56 українських цукрозаводів, або понад 25% їх чисельності. Регіон мав свою специфіку у порівнянні з Правобережжям, а тому може бути об’єктом дослідження.

У працях М.Ю. Цехановського, М.О. Толпигіна, Х.М. Лебідь-Юрчика, Л.В. Волохова, К.Г. Воблого, В.М. Ландо, Л.Є. Раковського, присвячених вивченню цукрової промисловості, відводиться певне місце формуванню класу цукропромисловців, але спеціального дослідження по цій проблемі немає. Цю прогалину в межах Лівобережжя має заповнити дана стаття [1].

Першими цукрозаводчиками на Лівобережжі у першій половині XIX ст. були поміщики. В їх власності була земля – необхідна умова для створення сировинної бази цукрової промисловості і безплатна робоча сила – кріпаки. У 1860 р., із всіх діючих в Україні 257 цукрових заводів, поміщикам належало 245, тобто понад 95%. На Лівобережжі із 132 наявних заводів поміщикам належало 125, тобто майже 95% [2].

Але після відміни кріпосного права у 1861 р. поміщики залишилися без дармових робочих рук, а багато хто і без необхідного обігового капіталу, не зуміли пристосуватися до нових капіталістичних відносин, почали закривати або продавати свої цукроварні. Так, засновник цукрової промисловості на Лівобережжі граф О. Кушельов-Безбородько в 1860 р. володів 14 цукровими заводами. Але вже у 60-і роки XIX ст. він змушений був одні заводи закрити, а решту продати. Новими власниками цукроварень стали, переважно, купці, які і раніше торгували цукром, або акціонерні товариства, де теж домінував купецький капітал. Ці нові власники, порівняно з поміщиками, мали три великі переваги: знання прав, підприємницьку енергію і необхідний капітал. За таких умов процес витіснення дворян-поміщиків із середовища цукрозаводчиків пішов дуже швидко [3].

Примітивні, так звані “вогневі” з пресовим способом виробництва заводи, засновані на ручній праці, зникли в ході промислового перевороту. На їх місці нові власники збудували великі парові, із застосуванням передового дифузійного способу добування цукру, заводи. В результаті, кількість заводів протягом 60—70 років XIX ст.

різко зменшилася, але кількість виробленого цукру значно збільшилася.

Так, на 1881 р. на Лівобережжі зашилося 37 цукрових заводів. З них поміщикам належало лише 18 (48,6% її чисельності), купцям належало 9 (24,3%), акціонерним товариствам 8 (21,7%), різночинцям – 1 (2,7%), іноземцям 1 (2,7%) [4]. Здалось би, що поміщики все ще переважали серед цукропромисловців. Але коли пильніше придивитися, то виявиться, що із 18 поміщицьких заводів купці орендували 8, тобто майже половину. Якщо ж враховувати цукрові заводи, які належали товариствам, де переважав купецький капітал, то потрібно зробити висновок, що на початку 80-х років XIX ст. купці вже контролювали не менше двох третин цукрової промисловості регіону. І це відбулося лише протягом 20 років після реформи 1861 року.

Ще через 20 років – у 1901 р. на перше місце серед власників цукроварень вийшли акціонерні товариства. Їм належало 19 із 46 заводів регіону (41,3%), на другому місці були купці – 14 підприємств (30%). А ось кількість заводів які належали поміщикам, значно зменшилася. Їм належало тільки 6, тобто 13%. Решта заводів належала різночинцям – 5(11%) та іноземцям – 2(4,7%). Ще далі цей процес поглибився до 1913 р.: акціонерним товариствам належало 24 заводи з 56 (42,9%), купцям 15(26,8%), поміщикам 10(17,8%). Але половина поміщицьких заводів перебували в оренді товариств і окремих осіб. Різночинцям належало 5 підприємств (8,9%), іноземцям 2(3,6%) [5]. Отже, за 1861—1913 рр. питома вага поміщицьких заводів зменшилась в 95,0% до 17,8%. Їх місце заступили нові власники, переважно із числа купців, як одноосібних власників, так і членів акціонерних товариств. Створене у 1894 р. Всеросійське товариство цукрозаводчиків на 1 січня 1914 р. об'єднувало 41 із 56 заводів Лівобережжя, або 73,2%. Тобто швидко йшов процес концентрації капіталу [6].

Темпи розвитку будь-якої галузі виробництва завжди знаходяться в залежності від розмірів вкладених в ній капіталів. Акціонерні товариства у цукровій галузі промисловості давали можливість акумулювати значні кошти. І цей процес потрібно визнати позитивним. Приплив капіталів, серед іншого, спонукав технічний прогрес у галузі, цукроваріння стало однією з найбільш розвинутих галузей промисловості в Україні.

Одним з найбільших товариств цукрових заводів на Лівобережжі було об'єднання “Ротермунд і Вейссе”. Йому у 1913 р. належали Рубіжанський, Лебіж’ївський і Грязнянський цукробурякові заводи в Харківській губернії. Товариство створили наприкінці XIX ст. купці В.А. Ротермундт, А.А. Ротермундт, В.Ф. Вейссе за походженням із прибалтійських німців. Вони спочатку орендували, а потім і купили у поміщиків Рубіжанський та Грязнянський заводи, а накопивши кошти і збудували Лебіж’ївський завод [7].

Капітал, як відомо, не знає національних обмежень. Підприємці різних національностей об'єднувалися в акціонерні товариства, коли це було вигідно і забезпечувало прибуток. Прикладом такого об'єднання на Лівобережжі може слугувати товариство Дубов’язівського цукробурякового заводу Конопотського повіту Чернігівської губернії, утвореного в 1899 р. Серед членів правління у 1914 р. був українець Сергій Кандиба, німець Карл Вюрглер і єврей Ізраїль Зохорович [8]. Майже всі акціонерні товариства цукрових заводів Лівобережжя за складом їх членів були інтернаціональними.

Деякі цукрозаводчики були одноосібними власниками одних заводів і одночасно були акціонерами товариств по оренді або володінню іншими підприємствами. Так, потомственным громадянам із Сум Лещинським у 1914 р. належав Кияницький цукробуряковий завод у Сумському повіті на Харківщині. І одночасно вони входили до складу правління Веприцького товариства, завод якого розташувався у Гадяцькому повіті на Полтавщині. Таких прикладів багато [9].

Цукропромисловці змушені були користуватися банківським кредитом. Одночасно банки вкладали свої капітали у високоприбуткову цукрову промисловість. Цей

процес різко посилювався наприкінці XIX – на початку XX ст. Злиття банківського капіталу з промисловим спостерігалось навіть на персональному рівні. Так, відомий київський банкір Абрам Юліанович Добрий став крупним акціонером товариства Мезенівського цукробурякового заводу в Охтирському повіті на Харківщині [10]. На початку XX ст. майже в кожному цукровому акціонерному товаристві на Лівобережжі був присутній банківський капітал. Але так як банкам, особливо коли там власниками стали євреї, заборонялася підприємницька діяльність у цукровій промисловості, то вони виступали посередниками при створенні акціонерних товариств, а з введенням заводів у дію ставали комісіонерами при збуті цукру.

Певну роль у фінансуванні цукрових заводів на Лівобережжі відігравав і іноземний капітал. Акціонерні товариства створювали сприятливі умови для участі іноземців у співволодінні цукрозаводами. Так, у 40-х роках XIX ст. із Австрії в Україну перебралися купці Бродські. Спочатку вони займалися торгівлею, зокрема і цукром. У 50-х роках вони приступили до оренди цукроварень, спочатку на Правобережжі, а у 80-х роках XIX ст. перенесли свою діяльність і на Лівобережжя. За станом на 1 січня 1914 р. один із представників цієї розгалуженої родини – Лев Ізраїлевич Бродський був членом правління акціонерних товариств і фактично керував їхньою діяльністю – Супрунівського, Корюківського і Ново-Биківського цукрозаводів на Харківщині і Чернігівщині. На початку XX ст. капітал Бродських становив понад 40 млн. золотих царських крб. [11]. Серед одноосібних власників або членів товариств цукрозаводів на Лівобережжі були громадяни Німеччини, Франції, Бельгії, Австро-Угорщини, Швейцарії (Г.А. Руссо-де-Живон, В.А. фон Лоретц-Еблін, А.П. Стевенар, герцоги Макленбург-Стрелецькі і принцеса Саксен-Альтенбургська та інші) [12].

Досить часто на Лівобережжі практикувалося здавання цукрозаводів в оренду. Орендарями виступали як окремі особи, так і товариства. Особливо багато серед них було осіб іудейського віросповідання, оскільки євреям царське законодавство встановило обмеження у набутті цукрових заводів. Щоб обійти цю перепону, євреї-підприємці вдавалися до оренди цукрозаводів. Це явище було поширене особливо на Правобережжі, але мало місце і на Лівобережжі. Славгородський цукробуряковий завод в Охтирському повіті Харківської губернії був заснований у 1858 р. і належав князю В.В. Голіцину. Але в 1910 р. князь здав завод в оренду торговому дому Л.Гуревича з синами [13]. Це типовий приклад.

Найбільшим власником цукроварень на Лівобережжі за станом на 1 січня 1914 р. був П.І. Харитоненко. Йому належало 8 цукроварень. Серед них Павлівський рафінадний завод у Сумах – найбільший завод такого типу у Російській імперії, де вироблялося щороку понад 5 млн. пудів рафінаду. Окрім того, П.І. Харитоненко належав контрольний пакет акцій Циглерівського цукробурякового заводу на Полтавщині. Він же орендував кілька цукрових заводів на Харківщині [14].

Засновником династії цукрозаводчиків Харитоненків був Іван Герасимович Харитоненко (1822–1891 рр.), який проходив із багачинської селянської родини села Нижня Сироватка Сумського повіту на Харківщині. Життєвий шлях почав хлопчиком, потім прикажчиком у бакалійних крамницях Курська і Сум. На початку 50-х років він вигідно одружився спочатку з дочкою багатого сумського купця Скубенка, а після її ранньої смерті з дочкою потомственного громадянина Сум Ліщинського. Це дало І.Г. Харитоненку відкрити на паях з купцем Сухановим у Сумах бакалійну крамницю. Одночасно, зрозумівши вигоду торгівлі цукром, І.П. Харитоненко зайнявся цієї справою. Гроші, нажиті торгівлею, І. Г. Харитоненко використав на оренду цукрових заводів і розширення торгових операцій. Після 1861 р. В.Г. Харитоненко почав скуповувати у збанкрутілих поміщиків заводи і мастки. Під кінець життя цей підприємець

володів сімома цукро заводами і маєтками в Харківській, Чернігівській та Курській губерніях. Спадкоємцем цього багатства став його єдиний син – Павло Іванович Харитоненко (1852–1914 рр.), який продовжив справу батька. П.І. Харитоненко був одним із засновників і керівників великого монополістичного об'єднання – Всеросійського товариства цукро заводчиків. Його 9 заводів у 1914 р. оцінювалися у 78 млн. золотих царських крб. Він був і великим землевласником – понад 100 тис. дес. землі у Харківській, Полтавській, Чернігівській і Курській губерніях. Головна контора торгового дому “Харитоненко і син” знаходилася в Сумах, відділення діяли у Харкові, Москві, Томську, Владивостоці і Баку. Цукро заводчик поставляв цукор на внутрішній ринок, а також у Туреччину та Іран. Продукція заводів Харитоненко відзначалася високою якістю і не раз отримувала нагороди на вітчизняних виставках, а також на Всесвітній виставці у Парижі [15].

Другим, після Харитоненків, великим цукро заводчиком на Лівобережжі був торговий дім Кеніга. Засновником фірми став купець Леопольд Єгорович Кеніг (1821–1903 рр.) за походженням із пetersбурзьких німців. У 1881 р. він придбав у збанкрутілого товариства “Ворожейкін, Рубінштейн і Велітченко” Гутянський цукро завод і маєток, що у Богодухівському повіті на Харківщині. Майже одночасно він купив і Тростянецький маєток у сусідньому Охтирському повіті, де побудував рафінадний і цукробуряковий заводи. Окрім того, Л.Є. Кеніг володів великим рафінадним заводом у Санкт-Петербурзі. Будучи непересічним комерсантом, господарником і знавцем цукрового виробництва, Л.Є. Кеніг створив одне з найкультурніших у Російській імперії призаводське бурякосіюче господарство і зразкові цукро заводи. Щоб мати уявлення про ту роль, котру відігравала фірма Л.Є. Кеніга у промисловості країни, достатньо сказати, що річний обіг його 4 цукро заводів становив до 40 млн. золотих царських крб. Після смерті Л.Є. Кеніга фірма перейшла до його синів – Карла, Федора, Олександра і Юлія. Останній викупив частки майна своїх братів і у 1913 р. став одноосібним власником фірми [16].

Відома в Україні родина цукро заводчиків Терещенків походила з козаків міста Глухова Чернігівської губернії і на початку ХХ ст. за своїм значенням займала у цукровій промисловості Лівобережжя третє місце. Засновник цієї династії був Артем Якович Терещенко, життєвий шлях якого дуже подібний до шляху І.Г. Харитоненка. А.Я. Терещенко розпочав свою кар'єру прикажчиком. Маючи неабияку ділову хватку, він під час Кримської війни у 1853–1856 рр. нажився на поставках хліба, цукру і корабельного лісу для діючої армії і флоту. Це дало йому змогу у 50-х роках ХІХ ст. заорендувати цукро варню на хуторі Михайлівському поблизу Глухова на Чернігівщині. Після 1861 р. він, як і Харитоненко, скуповує у поміщиків цукро варні, перебудовує їх і будує нові. На початку 70-х років ХІХ ст. він уже мав 5 цукрових заводів і до 150 тис. дес. землі. У 70-х роках його син Микола Артемович переніс головну контору товариства братів Терещенків із провінційного Глухова у Київ, який став центром цукрової промисловості не лише України, а й усієї Російської імперії. Центр діяльності братів Терещенків перемістився з Лівобережжя на Правобережжя. Але на Чернігівщині Терещенки на початку ХХ ст. володіли двома цукро заводами, серед них і великим рафінадним заводом на хуторі Михайлівському [17].

У радянській історіографії постійно підкреслюється, що цукро заводчики ніякої конструктивної ролі у виробництві не виконували, а тільки дбали про свої бариші. Однак, у дійсності це було далеко не так. Щоб вистояти у жорсткій конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, цукро заводчики мусили піклуватися про технічний прогрес, оскільки тільки на цій основі можна було радикально підвищити продуктивність заводів і знизити собівартість цукру, тим самим забезпечивши його

збут. Цукрозаводчики повинні були також знати цукровиробництво, щоб забезпечити себе від шахрайства, або некомпетентності, а то і звичайної недбалості адміністрації заводів. Великими організаційними здібностями відзначалися Л.Є. Кеніг та його син Ю.Л. Кеніг, І.Г. Харитоненко, А.Я. Терещенко і його сини. Костобобрський цукробуряковий завод на Чернігівщині належав князю Є.В. Голіцину і після 1861 р. прийшов у повний занепад. Але на початку 80-х років цей збанкрутілий завод придбали брати Дуриліни. Один із них – інженер-технолог А.І. Дурилін – переконався, що для радикального поліпшення справ на заводі потрібна його докорінна реконструкція. Він запросив на посаду директора заводу енергійного і компетентного інженера В.Матушевського. При їхній спільній роботі, енергії, знанні справи реконструкція заводу відбувалася протягом одного року. Завод став приносити новим власникам не збитки, як князю Голіцину, а значні прибутки [18]. Таких прикладів дуже багато.

Так, О.Д. Іванов, який був одним із засновників і акціонерів Циглерівського товариства, інженер-механік за фахом, у 1898–1899 рр. керував будівництвом Циглерівського цукробурякового заводу в Константиновградському повіті на Полтавщині, а потім був директором цього заводу [19]. Подібний шлях пройшов випускник Харківського технологічного інституту А.І. Здановський, який був одним із акціонерів Куянівського цукробурякового заводу, побудованого в 1901 р. у Сумському повіті на Харківщині, одночасно виконував функції директора заводу і завідувача при заводським буряковим господарством. Такими ж знавцями справи, організаторами виробництва були акціонер Глобінського цукрозаводу Кременчуцького повіту на Полтавщині А.А. Ракович, співвласник Оріхівського цукрового заводу в Лубенському повіті Полтавської губернії; член правління Сумсько-Степанівського акціонерного товариства в Харківській губернії М.М. Тихонов – випускник Ризького політехнічного інституту, він же директор Сумсько-Степанівського цукробурякового заводу [20].

Безпосередня відповідальність власників цукрозаводів за результати цукровиробництва, за зниження собівартості продукції, постійне піклування про технічний прогрес, жорсткі вимоги до якості виробленого цукру зумовили велику конкурентоспроможність українського цукру на внутрішньому і зовнішньому ринках і високі прибутки підприємців. Значний відсоток цих прибутків не розтринькувався даремно, а вкладався у розширення виробництва, в технічне обладнання заводів, у вдосконалення технології виробництва цукру. При кращих заводах Кеніга, Харитоненка, Терещенка вирости зразкові селища, де були лікарні, школи, читальні, житлові будинки освітлювалися електрикою, працював водогін і лазні [21]. Більшість цих приміщень функціонує і в наш час. На початку ХХ ст. вітчизняні цукрові заводи нічим не поступалися по своєму технічному устаткуванню і технології виробництва цукру західноєвропейським заводам.

Література:

1. Толпыгин М.А. Сахарная промышленность от основания ее до настоящего времени.—К.: б/и, 1894.—45 с.; Волохов Л.Р. Сахарная промышленность России в цифрах.—К.: Издание Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1913.—101 с.; Цехановский М.Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем.—СПб: б/и, 1991.—133 с.; Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості.—К.: Видання ВАУН, 1928.—Т.1.—284 с.; 1930.—Т.2.—400 с.; Лебедь-Юрчик Х.М. Сахарная промышленность в России.—К.: б/и, 1909.—153.; Ландо В.М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе.—К.: Издание НИИ сахарной промышленности, 1928.—247 с.; Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века (Социально-экономи-

ческий очерк).—Чернигов: Облстатуправление, 1992.—212 с.

2. Ландо В.М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе.—К.; 1928.—С.166.

3. Янсон Ю.Э. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867—1868 гг.).—СПБ, 1869.—С.5.

4. Підраховано автором на основі: Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского.—СПБ, 1881.—Разд. паг.

5. Підраховано автором на основі: Список фабрик и заводов Европейской России.—СПБ, 1903.—Разд. паг.; Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914.—Разд. паг.

6. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914.—Разд. паг.

7. Ежегодники по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914.—Разд. паг.

8. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914.—Разд. паг.

9. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914.—Разд. паг.

10. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914.—Разд. паг.

11. Обзор сахарной промышленности в России с 1 декабря 1895 по 1 декабря 1896 г.—К., 1897.—С.50; Описание и планы свеклосахарных и рафинадных заводов, продукты коих экспонируются на Всероссийской Нижегородской выставке 1896 г. братьями Лазарем и Львом Израилевичами Бродскими.—К., 1896.—Разд. паг.; Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1914. Разд. паг.

12. Ежегодники по сахарной промышленности Российской империи за 1881—1914 годы.—К., 1882—1914.—Разд. паг.

13. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1909/1910 год.—К., 1911.—Разд. паг.

14. Сумський облдержархів, ф.235; Сумской вестник.—Сумы, 1914.—16 июля.

15. Сумской вестник.—Сумы, 1914. 16 июля; Сумський облдержархів, ф. 235 (Передмова).

16. Технические предприятия фирмы “Кениг и наследники”.—Харьков, 1913.—С.1—2.

17. Центральний державний історичний архів України, ф.830, оп.1, спр.88; спр. 25.

18. Пакульский Н.Л. Свеклосахарное производство на 11 заводах Черниговской губернии в кампанию 1896/97 г.—Чернигов, 1897.—С.6.

19. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1899/1900 год.—К., 1901.—Разд. паг.

20. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912/13 год.—К., 1913.—Разд. паг.

21. Технические предприятия фирмы “Кениг и наследники”.—Харьков, 1913.—С.103—116, 199—233; Пакульский Н.А. Свеклосахарное производство на 11 заводах Черниговской губернии в кампании 1896/97 г.—Чернигов, 1897.—С.16—17.

Благочинницька діяльність Православної Церкви в Лівобережній Україні (на матеріалах Харківської губернії XIX- поч. XX ст.)

У різні історичні епохи українські православні монастирі та церкви займалися благочинництвом. Така діяльність відповідала біблійним постулатам про допомогу ближнім и нужденним людям. На Лівобережжі традиція допомоги нужденним верствам населення складалася протягом століть. Інтенсивність та масштабність допомоги, яка надходила від монастирів, соборів і церков, залежала від їх власного добробуту, рівня свідомості ченців, черниць, священослужителів й прохань або прямих вказівок з боку керівництва єпархій, Святейшого Правлячого Синоду, представників царської влади, імператорів. Православній Церкві у Слобідській Україні, а з XIX ст. Харківській губернії, також було притаманне піклування та турбота як про інтереси нужденного духовництва, так і селян, міщан, військових, робітників.

Поняття “благочинницька діяльність” включало серію заходів церковно-монастирського керівництва та органів світської влади, які були спрямовані на відкриття прихідських шкіл, духовних училищ, лікарень (богаділень або притулків) та їх утримання за власний рахунок і при підтримці з боку населення. Благочинництво Православної Церкви включало надання допомоги пораненим або хворим воїнам та їх родинам, населенню, які постраждали від недородів, голоду, організація одноразового харчування під час релігійних свят, хресних ходів, посередницька участь у розвитку культури. Доброчинну діяльність Церкви можна поділити на внутрішню (у межах Харківської губернії, Лівобережної України, Російської імперії) та зовнішню (допомога православному населенню інших європейських держав: Болгарії, Боснії та Герцеговини, Сербії, Чорногорії).

Поставлену проблему можна дослідити за допомогою неопублікованих матеріалів обласного архіву [2]. Цікавими є прохання голови богодухівського місцевого правління “Товариства Червоного Хреста” про збір продуктів харчування на допомогу хворим воїнам та участь у цій акції місцевих священників [2, оп.100, од. зб. 362, арк. 54], а також надання дозволу ігуменом Старо-Харківського Преображенського монастиря військової губернській владі на реквізицію худоби для потреб воюючої армії у 1917 р. [2, оп.101, од. зб. 1002, арк. 97 (зв.)]. Матеріали про існування прихідських шкіл і різних піклувальних закладів при монастирях, дані про загальне число прихідських шкіл, кількість у них учнів містяться у відомостях Харківської єпархії за 1907 р. [2, оп. 108, од. зб. 184-а]. Про умови існування богадільні на 30 жінок при Богодухівському Свято-Троїцькому монастирі дізнаємося з відомостей про черниць даної обителі [2, оп. 108, од. зб. 169, арк. 35 (зв.)]. Досить багато різноманітної інформації щодо благочинницької діяльності церков зустрічається у звітах консисторії та проханнях окремих світських осіб. Такі матеріали розкривають умови діяльності Краснокутського дитячого притулку за рахунок місцевої церкви [2, оп. 107, од. зб. 977], роль новозбудованої церкви у релігійно-моральному житті психічно хворих людей при Харківській губернській лікарні [2, оп.71, од. зб. 1648], надходження грошей на будівництво школи у сл. Покровка при місцевій церкві [2, оп. 48, од. зб. 24, арк. 79—82], турботу церков за своїми хворими прихідськими вчителями [2, оп. 48, од. зб. 25, арк. 132]. У журналі консисторії за березень 1870 р. зберігається інформація про роль церковно-прихідської школи с. Степанівки Сумського повіту у житті селян і бажання причту відкрити лікарню при місцевій церкві. [2, оп. 48, од. зб. 25, арк. 241 (зв.)—243].

Про труднощі у благочинницькій діяльності Церкви можна дізнатися зі справи про пожертвування сумським міським секретарем І.О. Кириловим будинку на користь

Воскресенської церкви. [2, оп. 13, од. зб. 482].

Участь губернських монастирів і церков у будівництві пам'ятників на честь перемоги у Куликовській битві [2, оп. 101, од. зб. 2858, арк. 7], Богдану Хмельницькому [4, № 18, с. 171], Івану Федорову [5, № 17, с. 166—167] дозволяє розкрити роль Церкви у розвитку культури в імперії.

Особливу цінність мають надруковані у єпархіальних відомостях матеріали про допомогу Церкви родинам воїнів [6, № 5, с. 213], пораненим і хворим солдатам під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. [7, № 10, с. 205], організацію жіночими монастирями лазаретів [8, № 24, с. 368—369], опіку над сліпими людьми [9, № 9, с. 127, 129], а також витрати на допомогу населенню інших губерній, які постраждали від недородів чи голоду [8, № 6—9].

Досліджень у історіографії, які стосуються благочинницької діяльності Православної Церкви у нашій губернії, обмаль. До них можна віднести статті М.О. Лашенкова про діяльність архієпископа Філарета. [10; 11]. Автор доводить думку, що за часів єпископства Філарета (50-і рр. XIX ст.) монастирі посилили опіку над самотніми старими священиками, розкриває наполегливу працю Філарета у наданні допомоги воїнам під час Кримської війни та показує, як організаторські здібності єпископа спонукали інших священиків займатися благодійництвом.

Благочинницька діяльність харківських церков проаналізована Д.І. Багалієм та Д.П. Міллером [12]. Історики дослідили процес заснування у Харкові з 1866 по 1904 рр. низки церковно-прихідських шкіл та визначили їх роль і місце у розвитку початкової освіти для мешканці міста.

Таким чином, проаналізовані матеріали дозволяють неупереджено та об'єктивно розкрити хід благочинницької діяльності Православної Церкви у Харківській губернії протягом століття, показати різні форми благодійництва монастирів і церков, навести джерела їх фінансування, проаналізувати ставлення до таких заходів органів світської та церковної влади, дослідити успіхи та труднощі у зазначеній діяльності й врешті-решт визначити позитивні риси церковно-монастирського благодієтворництва.

На початку XIX ст. монастирі та церкви Лівобережної України активізували діяльність щодо поліпшення власного добробуту. Багатовікові нагромадження рухомого та нерухомого майна, яке забезпечувало не нужденне існування Церкви, були вилучені під час проведення Катериною II церковної реформи у 1786—1788 рр. Дані заходи погіршили матеріально-фінансове становище багатьох монастирів і церков. У зв'язку з цим традиційно існує в Лівобережній і Слобідській Україні піклування церкви про школи, лікарні, притулки звузилося. Органи влади Православної Церкви почали дбати про захист інтересів черниць, ченців, бідних церковнослужителів, а не про допомогу іншим верствам населення. У Харківській губернії прикладом такого піклування стали Старо-Харківський (Куразький) Преображенський монастир, який прийняв ченців з Краснокутського Петропавлівського, Сіннянського Покровського, Сумського Успенського монастирів [13, стб. 280, 287, 228] та Сумський Предтечів монастир, у якому оселилися черниці з усіх закритих жіночих монастирів Слобожанщини [13, стб. 251]. Останній монастир невдовзі (1811 р.) також було закрито [14, с. 209]. За стінами цих двох монастирів знедолені черниці та ченці, перед якими майоріла загроза обернутися на бідних мандрівників-прохачів або на селян-кріпаків, знайшли собі тимчасовий притулок.

Становище прихідських священиків також було досить різним. У містах, де нараховувалося багато прихожан, священики особливо не відчували нестатків. Зamoжні церкви могли забезпечувати своїх духовних пастирів усім необхідним. У 1800 р. 8

харківських церков¹ після всіх необхідних витрат у розмірі 3698 крб. 16 коп. мали решту сум 4759 крб. 44 коп. (підрах. авт.) [2, оп.1, од. зб. 155, арк. 15]. Схожа ситуація була у міських церквах Охтирки (витрати 4525 крб. 65 коп., залишок 2293 крб. 01 коп.), Либедина (5799 крб. 84 коп. і 3741 крб. 95 коп. відповідно), Ізюма (487 крб. 17 коп. і 3256 крб. 77 коп. відповідно) [2, оп. 1, од. зб. 155, арк. 4, 13, 19]. Проте повітові сільські церкви потерпали від злиднів через малочисельність та бідність прихожан. Така ситуація була у Миколаївській церкві с.Григоровка Харківського повіту [2, оп.1, од. зб. 155, арк. 15], у с. Тур'є Охтирського повіту. У цих храмах церковні прибутки витрачалися на просфори, свічки, вино, а про нормальне забезпечення родин священників можна було лише мріяти.

Церковне керівництво використовувало різні засоби вирішення нагальних проблем. Організація благодійництва на користь бідних священників та їх родин стає однією з головних турбот Церкви. У губернії діяв відділ "Товариства допомоги бідним церквам і монастирям у Росії". До нього надходили гроші від заможних монастирів і церков, які своїми великими прибутками сплачували потреби малих приходів. Проводилися заходи щодо переведення священників із бідних церков до багатих, а бідні церкви підлягали закриттю або приписувалися до інших.

Під час перебування Філарета на посаді єпископа Харківського та Охтирського у 1849 р. була проведена реорганізація духовних правлінь [10, с. 117], що дозволило заощадити кошти та частково зрівняти у правах бідних священників і членів духовних правлінь. Філарет вдався до звільнення старих священників, а на вільні місця призначав молодих, тим самим забезпечивши останніх місцями служінь, за рахунок яких можна було одержувати прибутки для задоволення власних потреб. Також були знайдені нові джерела фінансування церков завдяки відкриттю при Харківському Покровському монастирі свічкового заводу, а матеріальне становище нужденних священників на певний час покращилося [10, с. 132].

Наприкінці 60-х років XIX ст. ситуація у забезпеченні церковнослужителів погіршилася, що змусило Святійший Синод 10 травня 1869 р. провести реформу по складанню нового розкладу церков. За реформою у Харківській губернії вже у 1871 р. нові парафії не відкривалися, 2 старих у сільській місцевості через малочисельність та стерзність приписали до сусідніх церков, 3 храми було закрито, 217 церков (підрах. авт.) приписали до соборів (великих церков), а кількість священницьких місць скоротили. [15, №21, с.335, 336, 338]. Здійснення таких заходів дозволило винайти 2500 крб. [15, №21, с.338], які пішли на збільшення окладів бідних священників. У 1872 р. реформа була продовжена: у губернії консисторія скасувала 1 священницьке, 1 дяківське, 17 дяківських і 18 паламарських місць. Загальна економія грошей склала 2153 крб. [15, №3, с. 106].

Отже, завдяки енергійним, а іноді досить жорстким заходам, становище священників було покращено. Благодійницька діяльність щодо нормального матеріального забезпечення нижчого духовенства перетворилася на звичайну, повсякденну адміністративну роботу, наслідки якої були позитивними. Про результативність проведеної роботи свідчить факт закриття у 1873 р. "Товариства для допомоги бідним церквам і монастирям" [16, №21, с.291] і його відділу у Харківській губернії.

На початку XX ст. єпархіальне керівництво, щоб не збільшувати витрати на малоприбуткові церкви, приписувало їх до сусідніх. Але на відміну від початку XIX ст. тепер населення губернії намагалося наполегливіше розв'язувати проблеми своїх цер-

¹ Архангельська, Вознесенська, Дмитріївська, Кладовищинська, Миколаївська, Рождественська, Троїцька та Богословська у с. Іванівка.

ков і знаходило всілякі засоби щодо відновлення закритих храмів. Прикладом такої завзятої роботи стало будівництво церкви у с. Просяному Валківського повіту. Прихожані купили матеріал і забезпечили священника квартирою з усіма вигодами та грошима [2, оп. 101, од. зб. 981, арк. 15(зв.), 27].

Таким чином, благочинницька діяльність Православної Церкви на користь священників була досить різноманітною, але мала головну мету – ліквідувати бідність серед нижчого духовництва, сприяти нормальному забезпеченню родин священослужителів, припинити порушення законів церковними діячами, викликане їх злиднями.

Коли Російська імперія розпочинала чергові колоніальні війни, монастирі та церкви одразу ставали центрами піклування про поранених і хворих воїнів. Під час Кримської війни 1854—1856 рр. Православна Церква у Харківській губернії активно стала допомагати воюючій армії. Проведення у міських і сільських церквах молебнів за воїнів було розповсюдженим і використовувалося дуже часто. Такі заходи неодноразово проводилися при Вознесенській, Миколаївській, Михайлівській, Свято-Духівській церквах у Харкові та у повітових містах: Куп'янську, Охтирці, Сумах. [11, с. 75, 77, 78]. Проведення молебнів сприяло піднесенню патріотичних почуттів у населення, збирало багато людей у церквах і поповнювало казну храмів. У свою чергу, пожертвування прихожан розподілялися на потреби церков і соборів, а інша частка надсилалася священниками від імені церков до діючої армії. Особисті внески духовенства для допомоги російській армії та флоту були започатковані єпископом Філаретом, який 15 грудня 1853 р. пожертвував на зазначені цілі 150 крб. Такий вчинок став прикладом для інших священників Харкова. Усього за 3 місяці 1854 р. духовенство Харківської губернії збило для воюючої армії 976 крб., а на користь моряків та їх родин 2700 крб. [11, с. 70, 71]. Дані суми були конче необхідними та своєчасними.

Окрім релігійно-благочинницьких заходів, духовенство організувало заїжджі двори для ополчення та регулярних військ, що пересувалися через територію губернії, засновувало військові шпиталі, роздавало воїнам і пораненим солдатам сорочки, одяг, білизну. Деякі священники добровільно звільнялися зі своїх місць на службу до армії. Про це свідчить прохання наставника при сільській школі М. Яхонтова з вимогою звільнити його у діючу армію. [11, с.80] У роки війни чоловічі монастирі (Охтирський Свято-Троїцький, Святогірський Успенський, Старо-Харківський Преображенський, Харківський Покровський) жертвували невеликі суми грошей, постачали харчі військовим, які зупинялися на відпочинок у губернії. Особливою благочинністю відзначався Святогірський монастир, настоятель та братія якого збудували спеціальні приміщення (барак) під військовий шпиталь. У цьому закладі надавалася медична допомога пораненим та хворим солдатам [17, с.163]. Кращих ченців з губернських монастирів направляли у Крим для виконання тимчасової релігійної служби на флоті [11, с.80]. Так вчорашні ієромонахи ставали у лави армійського духовництва.

Роки російсько-турецької війни 1877–1878 рр. позначилися поновленням у Харківській губернії благочинницької діяльності Церкви на користь армії, флоту та воїнів. Згідно з указом Св. Синоду та розпорядженням місцевої консисторії з кінця 1876 р. при церквах дозволялося проводити додаткові грошові збори від прихожан на користь Товариства опіки над пораненими та хворими воїнами. Встановлювався певний порядок і черга збору таких подаянь та суворий контроль за надходженням зазначених сум з метою добровільного залучення населення до вкрай потрібної благочинницької акції. Вона повинна була проводитися священниками "... у кожній єпархії якомога необразливо та однаково" [8, №9, с. 297]. Надходження грошей на допомогу родинам воїнів було різним. Церкви Валківського повіту надіслали 12 крб. 31 коп., а храми Ізюмського повіту – 15 крб. 84 коп [6, №5, с.213]

Загальну суму фінансової допомоги від монастирів і церков нашої губернії визначити важко через брак усіх відомостей про пожертвування та їх збереження до сьогодні. Взагалі повітові сільські церкви поступалися пожертвуванням міських соборів і церков через те, що чисельність прихожан у містах була набагато більшою, ніж у селах, а грошові внески селян, у порівнянні з сумами купців, міщан, робітників, інтелігенції були невеликими.

У зв'язку з оголошенням в імперії загальної мобілізації погравилася благодійницька діяльність монастирів. За рішенням Синоду від 24 листопада 1876 р. жіночі монастирі та общини повинні були виготовляти бинти, білизну, різні білі речі, які можна використовувати у лазаретах [8, №24, с.368]. У Харківській губернії цією справою займалися Верхньо-Харківський Миколаївський, Хорошевський Вознесенський монастирі та частково Старобельська Скорбященська община. При Святогірському Успенському монастирі було поновлено шпиталь для воїнів, у якому вони одержували допомогу, притулок і догляд [17, с.165].

Кількість воїнів, які постраждали у бойових діях або повернулися додому каліками, була великою. Через це 8 листопада 1879 р. у церквах знову поновилося збирання грошей на користь Товариства опіки про поранених і хворих воїнів. [6, №24, с.497] На поч. 80-х рр. XIX ст. церковні гроші, які призначалися на користь поранених і хворих воїнів, можна було відсилати у головне управління "Товариства Червоного Хреста" [7, №10, с.205].

Після закінчення війни церкви взяли участь у створенні добровільного флоту (будівництво нових кораблів на Чорному морі за рахунок грошей громадськості, різних організацій і товариств, приватних фірм та Церкви). Лише у період з 15 лютого по 1 березня 1879 р. від церков Валківського та Ізюмського повітів на зазначені заходи надійшло 30 крб. 98 коп. [6, №5, с. 213] Дана сума для повітових церков була великою.

Отож благодійницька діяльність Православної Церкви у Харківській губернії протягом двох російсько-турецьких війн дозволила надати суттєву та необхідну матеріально-фінансову й медичну допомогу діючій армії, яка доповнювала аналогічні заходи світської влади.

Уроки Першої світової війни сотні церков і 13 монастирів Харківської губернії поновили піклувальницьку роботу щодо допомоги всім, хто постраждав від бойових дій. У губернії Російське Товариство Червоного хреста відкрило лазарети, утримувати та забезпечувати які допомагала громадськість і Православна Церква. Наприклад, у Богодухові лазарет на 40 місць потребував додаткових коштів на розширення числа ліжок і забезпечення поранених воїнів продуктами харчування. Місцеві церкви прийняли посильну участь у даному заході, сприяли проведенню збору у повіті продуктів та доставки їх до міського лазарету. [2, оп. 100, од. зб.362, арк. 54–54 (зв.)]

У соборах і церквах при проведенні молебнів за майбутню перемогу неодноразово здійснювали тарілкові збори грошей, які відсилалися на потреби російської армії.

Харківські монастирі, як юридичні особи, платили спеціальний військовий податок. [2, оп. 101, од. зб. 1002, арк. 98]. Потреби армії у худобі та фуражі частково задовольнялися за рахунок монастирів. У 1917 р. настоятель та братія Старо-Харківського Преображенського монастиря погодилися на реквізицію худоби та 100 пудів сіна, яка була проведена губернською військовою владою. Замість худоби на фуражу монастир отримав відповідну грошову компенсацію. [2, оп. 100, од. зб. 1002, арк. 97 (зв)] Часто монастирі ставали центрами опіки над біженцями з Західної України, на землях якої точилися бойові дії між австрійською та російською армією. Так, у 1916 р. у приміщеннях чоловічого монастиря Спасів Скит, у Зміївському повіті, оселилися 33 чоловіки утікачів з Галичини. Це були люди у віці від 5 до 74 років, піддані австрійської держави,

та одна родина (4 чол.) російських підданих. Більшість утікачів були старці, жінки та діти [1, ф.307, оп.2, од. зб.17, арк.84(зв.), 86–86 (зв)]

Православна Церква піклувалася про сліпих людей. Такі благодійні акції стали поширеними після 7 квітня 1881 р., коли Св. Синод видав ухвалення про щорічні проведення у міських і монастирських церквах збирань пожертвувань на користь опікунства для догляду за сліпими. Зі свого боку Харківська консисторія провела організаторську роботу серед настоятелів, настоятельниць монастирів і помічників міських церков стосовно методів проведення зазначених збирань (повчання прихожан та богомольців, роз'яснювальні бесіди серед населення, власний приклад пожертвувань.) [9, №9, с.127, 129].

Монастирі та церкви губернії брали активну участь у справі організації допомоги населенню тих регіонів, які постраждали від неврожаю та голоду. У 1868 р. у губернії монастирі та церкви зайнялися збиранням грошей на користь населення Архангельської, Вітебської, Вологодської, Могильовської, Новгородської, Олонецкої, Орловської, Псковської, Смоленської, Тверської губерній, яке у 1867 р. постраждало від неврожаю. [18, №5, с.256] Консисторія прохала духовенство якомога швидше залучити прихожан до пожертвувань на допомогу голодуючим, а самі монастирі та церкви – прискорити пересилання грошей за призначенням. Архієпископ Харківський та Охтирський Макарій особистим прикладом (пожертвував 100 крб.) започаткував зазначену благодійницьку акцію. [18, №8, с.550]. Священики харківських церков Григорій та Іван Волобуєви особисто внесли у фонд постраждалих від голоду 2 крб. 25 коп. [18, №8, с.551] Великі внески зробили монастирі: Хорошевський Вознесенський жіночий – 150 крб. [18, №7, с.482], Святогірський Успенський чоловічий – 100 крб. [18, №8, с.550], Охтирський Свято-Троїцький чоловічий – 66 крб. 70 коп. [18, №9, с.19], Старо-Харківський Преображенський чоловічий – 62 крб. [18, №8, с.550], Верхньо-Харківський Миколаївський жіночий – 40 крб. 40 коп. [18, №9, с.19]. Церкви, у залежності від свого добробуту та кількості прихожан, жертвували різні суми: від 111 крб. 90 коп. (Троїцька церква Харкова) до 3 крб. (Дмитріївська, Хрестовоздвиженська церкви у Харкові) [18, №8, с. 551]

Загальна сума добровільних пожертвувань збільшувалася кожні півмісяці року і склала 6192 крб. 79 коп. [18, №15, с.411].

Церкви надавали допомогу голодуючим і продуктами харчування. Під час голоду у Поволжі (1906–1907 рр.) за ініціативою священиків Миколаївської церкви с. Рогозного у Сумському повіті вдалося зібрати один вагон озимого збіжжя для годуючих. [19, с.23]

Велика заслуга належала Православній Церкві у розвитку системи початкової народної освіти завдяки організації та відкриттю церковно-прихідських шкіл. Такі школи були дуже розповсюджені в Слобідській Україні XVIII ст. і давали змогу отримувати гарну освіту дітям козаків, посполитих, священиків, міщан, цехових та навіть козацької старшини. Але на нормальну роботу цих шкіл негативно вплинула секуляризаційна церковна реформа Катерини II (1786–1788 рр.) В середньому у 1804 р. 1 церковно-прихідська школа приходилася на 2135 чол. [20, с.193], а число учнів у класах збільшилося через те, що багато шкіл припинили свою роботу. Отож, кількість прихідських шкіл, які продовжували діяти у губернії на поч. XIX ст., була малою.

У першій половині XIX ст. церковно-прихідські школи відкривалися повільно, що було обумовлено відсутністю у храмах коштів, потрібних на утримання й забезпечення учителів-наставників, відкриття бібліотек та поповнення їх новими книгами, будівництво спеціальних приміщень для шкіл та наповнення їх необхідними предметами для навчання. Наприклад, прихідська школа Стефано-Савватіївської церкви у с.

Степанівка Сумського повіту була відкрита у 1862 р. при досить обмежених коштах. У школі виховувалися 160 хлопців, які здатні були пояснювати молитви, заповіді, священну історію, допомагати читати та співати під час виконання церковних служб. [2, оп. 48, од. зб. 25, арк. 241 (зв.), 243]. Матеріальне забезпечення школи почало поліпшуватися з 1870 р.

Будівництво шкільних приміщень (училищних будинків) коштувало дорого. У 1870 р. священики разом з прихожанами Покровської церкви у слободі Покровка витратили на зазначені цілі 1205 крб. 78 ³/₄ коп. (підрах. авт.) [2, оп. 48, од.зб. 24, арк. 79–82].

Часто турбота Церкви про власний добробут переважала над необхідністю розвитку системи церковних шкіл. Але були і протилежні приклади, коли священики засновували школи та допомагали їх утримувати. Так було у с. Голубовка, Старобельського повіту, при Казанській церкві, де служив священик О. Оптовцев [9, №13, с.2]. Священик Миколаївської церкви с. Замостя І.Расвський відкрив у своєму приході жіночу школу для навчання вихованок грамоті та рукоділлю, а з церкви щорічно видавалося 150 крб. на жалування вчительці та 50 крб. на потреби школи [9, №7, с. 91–92].

У 1871 р. церковно-прихідських шкіл у губернії було лише 55 [15, №21, с. 339] Усі вони утримувалися за рахунок причтів церков, але грошей не вистачало. Тому земські управи та товариства допомагали таким закладам освіти. Співпраця земських установ з Православною Церквою позитивно впливала на розширення мережі прихідських шкіл. І хоча введення у 1884 р. в дію положення про церковно-прихідські школи пожвавило участь духівництва у організації нових шкіл, які повинні були доповнювати існуючі світські школи, ситуація залишалася невтішною. У 1885 р. селяни багатьох хуторів і слобід були неграмотними через те, що не мали прихідських шкіл [21, с. 201].

Навіть наприкінці 90-х рр. XIX ст. прихідські школи центрального міста губернії, Харкова, терпіли нестатки, які стосувалися зручних приміщень, матеріально-фінансового забезпечення, зростаючого контингенту учнів. Таке становище спостерігалось певний час у прихідських школах Архангело-Михайлівської, Всесвятської, Пантелеймонівської, Преображенської, Петро-Павлівської церков. [12, с. 736, 737, 738] Про існування фінансових проблем у забезпеченні церковно-прихідських шкіл засвідчили учасники з'їзду церковно-шкільних діячів Харківської єпархії в червні 1916 р. [19, с.34].

На протязі першої половини XIX ст. Церква самостійно, без участі держави, піклувалася про розповсюдження грамотності серед народу. “Книжкове навчання сільських дітей Закону Божому та іншим першопочатковим пізнанням здійснюється ... без допомоги від казни” зазначалося у звіті обер-прокурора Синоду за 1857 р. [1, ф.127, оп. 1023, од. зб. 115, арк. 6]. Поступово благодійництво Церкви на користь розвитку освіти починає фінансово підтримуватися державою. У 1893 р. обер-прокурор Синоду запропонував губернаторам, міським думам та управам допомагати відкривати нові церковно-прихідські школи. Деякі міські думи Харківської губернії підтримали цю пропозицію. На 1894 р. міська дума Вовчанська виділила прихідським школам Соборно-Троїцької, Успенської, Мироносицької церков 200 крб. (підрах. авт.) [22, с.88] Таке церковно-державне благочинство дозволило 90 хлопцям і 70 дівчатам (підрах. авт.) [22, с.90] здобувати початкову освіту при зазначених церквах міста.

На початку XX ст., окрім церковних шкіл у губернії, діяли монастирсько-прихідські школи. У 1907 р. монастирських шкіл нараховувалося 10, а церковних – 821. Чисельність учнів у монастирських школах була меншою, ніж у церковно-прихідських: 525 хлопців і 310 дівчат проти 32365 хлопців і 12662 дівчат відповідно. Учителів-наставників у монастирських школах було 19, а у церковних – 1703 [2, оп. 108, од. зб. 184-а, арк. 2, 104]. Більш за все церковно-прихідських шкіл нараховувалося у Харкові – 22 [12, с. 736]. Усі

вони були засновані у період з 1866 по 1904 рр. завдяки чималим організаторським зусиллям псаломщиків, дяків і священників місцевих церков.

Таким чином, благодійницька діяльність Православної Церкви у справі розвитку освіти значно поживалася з другої половини XIX ст., що дозволило заснувати 831 початкову прихідську школу та залучити у навчальний процес 45862 дітей. Завдяки початковій церковно-прихідській освіті дітей можна було навчити писати, читати книги та молитви, виховувати їх у дусі поваги до праці, людяності, прищепити уміння, які потрібні у господарстві та сприяти ліквідації масової неписьменності. Деякі школи змогли безкоштовно забезпечувати учнів підручниками та письмовими приладдями (Перша Всесвятська школа у Харкові) [12, с.737]. Монастирські прихідські школи поступалися числу церковних за чисельністю у них учнів і учителів-наставників.

Участь Церкви у сприянні розвитку культури була досить відома. Найбільш заможні церкви займалися роздачею друкованих запрошень прихожанам щодо пожертвувань на будівництво у Києві пам'ятника видатному гетьману-державотворцю Б. Хмельницькому [4, №18, с. 171]. Монастирі та церкви губернії взяли участь у фінансуванні будівництва пам'ятника першому друкарю І.Федорову [5, №17, с.166–167]. У 1911–1914 рр. церкви внесли пожертвування на будівництво храму-пам'ятника на місці перемоги у Куликівській битві у розмірі 210 крб. 41 коп. (підрах. авт.) [2, оп. 101, од. зб. 991, арк. 1–17].

Священники церков могли бути посередниками у благодійних акціях, які проводило біле духовництво інших епархій Російської імперії. У 1870 р. священник слободи Новоборисоглібська О. Анісімов одержав від архієпископа Кишинівського та Хотинського Антонія 100 крб. [2, оп.48, од. зб. 23 арк. 21–22 (зв.)] На ці гроші були куплені книги для богослужіння та церковно-прихідської школи. Решта книг була відправлена у центральну тюрму Харкова для засланих каторжан.

Під час виникнення у губернії пошесті дифтериту, корі, віспи духовенство займалося просвітницькою роботою серед населення щодо запобігання розповсюдження інфекцій та захворювання від них. [6, №10, с.402–403; №16, с. 168–169] Санітарні заходи Церкви для населення полягали у тому, щоб запобігти занесенню у межі імперії пошесті чуми під час відвідання православними паломниками святих місць християнства на Сході [1, ф.442, оп. 847, од. зб. 261-а, арк. 114].

Чоловічі монастирі, окрім релігійних функцій, деякий час виконували роль моральних наставників над малолітніми злочинцями, займалися їх перевихованням. На підставі закону слідчої та судової влади від 2 червня 1897 р. неповнолітні злочинці могли направлятися на виправні роботи у монастирі, якщо у губернії не вистачало колоній або у них не було вільних місць. У монастирях молоді злочинці підпорядковувалися усім правилам чернецького життя, виконували різну чорнову роботу, натомість цього вони забезпечувалися одягом і харчуванням [1, ф. 127, оп. 1023, од. зб. 594, арк.1]. При харківських монастирях зустрічаємо на виправних роботах (епітимії) священників, дяків, паламарів церков, але не малолітніх злочинців. Епархіальне керівництво разом з настоятелями монастирів при узгодженні з представником світської влади ще у 1868 р. звільнили з монастирів осіб світського звання, що перебували на виправних роботах [18, №10, с.50]. Отже, органам державної влади було вигідно вирішувати питання покарання злочинців за монастирський рахунок. Так монастирі починали виконувати функції, які повинні були належати силовим органам влади.

Поширеною залишалася система прийому у монастирі старих, немічних, калік, людей, які шукали душевного спокою. Харківські монастирі XIX – поч. XX ст. успадкували такі благодійницькі акції від стародавніх слобідсько-українських монастирів XVIII ст. Так, у 1801 р. до Донецького Успенського Предтечева монастиря було прий-

нято самотнього 59-річного священика А.Фоміна [1, ф. 2012, оп. 1, од. зб. 596, арк. 33-33 (зв.)]. У 1804 р. Старо-Харківський Приображенський монастир задовольнив прохання відставного капітана Г. Квітки та прийняв його на послушання [1 ф. 1672, оп. 1, од. зб. 135, арк. 2(зв)]. З с. Підлужного, Ізюмського повіту, до Києво-Печерської Успенської лаври прийняли селянина, відставного каноніра П. Маліченка [1, ф. 442, оп. 691, од. зб. 255, арк. 2, 3, 5], а селянці Ф. Усовій було дозволено тимчасово проживати при Старобельській Скорбященській жіночій общині [2, оп. 48, од. зб. 24, арк. 152, 153 (зв.)].

Іноді монастирі приймали багатих людей, яким потрібна була душевно-моральна допомога. Ці особи забезпечували своє проживання у монастирі за власний рахунок. На таких умовах у 1816 р. до Хорошевського Вознесенського монастиря була прийнята дочка титулярного радника Старого Оскола В. Кривцова [3, ф. И-84, оп. 1, од. зб. 1174, арк. 1, 2 (зв.)].

Досить поширеною система опіки монастирів за старими самотніми священиками стає у часи єпископства Філарета (50-і рр. XIX ст.) Таку благодійну роботу пощастило організувати завдяки особистим клопотанням Філарета [10, с. 120]. У 60–80-і рр. зазначена благодійницька діяльність скорочується, а особливо для світських осіб. Хоча були і винятки. У 1870 р. сестри Старобельської Скорбященської общини придбали за 1000 крб. присадибне місце для того, щоб з часом побудувати та відкрити притулок на 20 чоловік [24, с. 105]. Наприкінці XIX – поч. XX ст. монастирі знову намагаються активізувати надання допомоги селянам і міщанам. Вони відкривають так звані богадільні, у яких могли проживати нужденні люди. У 1901 р. при богадільні Богодухівського Свято-Троїцького монастиря перебувала 21 жінка у віці від 36 до 81 року, з них 2 покалічені, 3 сліпі, 5 хворих [2, оп. 108, од. зб. 169, арк. 34, 35 (зв) п. 11]. При Охтирському Свято-Троїцькому монастирі діяла богадільня на 8 чол. бідних мирян [2, оп. 108, од. зб. 184-а, арк. 111, 124]. Продовжувала діяти лікарня при Святогірському Успенському монастирі, де могли тимчасово лікуватися робітники, які прямували на заробітки у південно-українські губернії та на Дон [17, с. 163]. У 1913 р. при монастирі Спасів Скит існувало інвалідне відділення для колишніх залізничних службовців та їх родин (усього 84 чол.) [1, ф. 336, лп. 1, од. зб. 4043, ч. 1]. Старці зі своїми родинами тривалий час проживали у приміщеннях поблизу від монастиря, отримували від нього деяку допомогу, молилися у прихідському храмі Христа Спасителя [1, ф. 307, оп. 2, од. зб. 17, арк. 84].

Діяли лікарні (богадільні) і при церквах. Населення було зацікавлене в існуванні зазначених пунктів медичної допомоги, а тому сприяло їх заснуванню. У с. Степанівка, Сумського повіту, прихожани побудували лікарню при Стефано-Савватіївській церкві. [2, оп. 48, од. зб. 25, арк. 24 (зв)]. У 1872 р. загальні витрати 26 церковно-прихідських опікунств губернії на прихідські школи та добродійні установи склали 6,5 тис. крб. [15, №21, с. 347]. Благодійницька діяльність церков у справі заснування, відкриття та утримання лікарень поживалася на поч. XX ст. У 1907 р. при харківських Петро-Павлівській та Пантелеймонієвській церквах діяли лікарні на 200 та 20 чол. відповідно. [2, оп. 108, од. зб. 184-а, арк. 185, 186]. При сумській Петро-Павлівській церкві була лікарня на 40 чол., а у Либедіні при Вознесенській церкві на 12 чол. [2, оп. 108, од. зб. 184-а, арк. 191, 198]. На відміну від міських лікарень повітові були розраховані на 2–10 прихожан. Так було у сл. Сватова Лучка Купянського повіту при Андріївській церкві, сл. Біленькій Ізюмського повіту при Покровській церкві, сл. Великий Бурлук Вовчанського повіту при Преображенській церкві [2, оп. 108, од. зб. 184-а, арк. 199, 205, 207].

Таким чином, церковно-монастирські лікарні надавали місцевим жителям елементарну швидку невідкладну допомогу, сприяли розвитку охорони здоров'я, доповнювали нестаток лікарень у державній системі охорони здоров'я. Заснування таких

лікарень було першою спробою розв'язання соціальних потреб прихожан, яка поки не набрала всеохоплюючого масштабу через малочисельність даних закладів.

Були випадки, коли благочинницьку діяльність церков визначали самі прихожани, а особливо багаті та впливові люди. Міський секретар Сум І.О. Кирилов заповідав Воскресенській церкві будинок, у якому священники повинні були заснувати притулок для бідних старців, немічних людей та одиноких сиріт [2, оп. 13, од. зб. 482, арк. 3-3(зв)]. У 1917 р. почесна громадянка Краснокутська М. Воблієва заповідала Миколаївській церкві присадибне місце із спорудженнями, 100 крб. та банківські вклади. Натомість цього церква виділяла 50 крб. на міський дитячий притулок та 50 крб. на потреби міської богадільні [2, оп. 101, од. зб. 977, арк.1-2].

Благодійництво Церкви полягало не лише у наданні матеріально-фінансової чи медичної допомоги, але, як було зазначено вище, і у моральному впливі на серця та душі людей. Про велику значущість церкви та доброго слова священника свідчать матеріали про будівництво нової кам'яної церкви при Харківській губернській лікарні для психічно хворих людей. "Багато з психічно хворих втратили віляку надію на допомогу від людей, ... єдиним живлючим промінем у їх тяжкій долі залишається надія на Бога... Церква здійснює свою високу місію напротязі усього року" [2, оп. 71, од. зб. 1648, арк. 11 (зв), 12].

Благочинницька діяльність Православної Церкви у нашому регіоні не обмежувалася кордонами губернії, України та Російської імперії. Після завершення Кримської війни посилюється допомога нужденним християнам країн Сходу (грошові пожертвування, богослужбні книги) [1, ф. 127, оп. 1023, од. зб. 115, арк. 13-13 (зв)]. У 70-80-і рр. XIX ст. монастирі та церкви були залучені на допомогу слов'янському православному населенню Болгарії, Боснії та Герцеговини, Туреччини, Чорногорії. За наказом консисторії від 1872 р. церкви та монастирі мусили пожертвувати на потреби православних церков у Туреччині зайві дзвони невеликих розмірів [15, №11, с. 414]. Турбувалася Церква і про слов'янські родини, що стали жертвами повстання у Боснії та Герцеговині. Для них у відділ Слов'янського Благодійницького комітету від церков губернії було надіслано 3738 крб. 99 коп. (підрах. авт.) [8, №1, с. 3-4; №5, с. 197-198; №9, с. 325]. Збирання зазначених сум проводилося протягом 1876 р.

Монастирі та церкви організовували збирання апостолів, євангелій, священницького одягу, службеників, церковних посудин, щоб допомогти пограбованим або зруйнованим турками православним храмам у Болгарії та Чорногорії [6, №2, с.39; №3, с. 94-95]. Російські імператори через Святійший Синод дозволяли представникам закордонних православних монастирів збирати пожертвування при церквах і монастирях Російської імперії. Так було у 1869 р., коли черниці Казанського Богородицького монастиря з Константинополя прибули для збирання подаяння [4, №1, с.1], у 1896 р. – проведення збирань на користь Афонського Філофіївського монастиря [23, с. 71-72].

Через вище перелічені заходи Церква бажала посилити свій релігійний вплив на слов'янські народи Південно-Східної Європи, а світська влада – розширити сферу інтересів й укріпити могутність Російської імперії на Балканському півострові.

У благочинницькій діяльності харківських монастирів і церков існували труднощі, які були пов'язані із недбайливим ставленням деяких священників до контролю за надходженням грошей від прихожан. Сумська богадільня при Воскресенській церкві потерпала від нестатків грошей через часту зміну священників и ктиторів, які у період з 1793 по 1809 рр. не вели записів прибутків. Така ситуація привела у 1820 р. до труднощів у забезпеченні богодільні необхідними речами [2, оп. 13, од. зб. 482, арк. 3, 16].

Негативно впливала на благодійництво бідність церков (особливо у I пол. XIX ст.). Перетворення Православної Церкви на одне з державних відомств привело до того, що

духовенство вимушене було займатися вирішенням справ далеких від релігійного благодотворництва (перевиховання малолітніх злочинців, нагляд за настроями у суспільстві, обов'язкова сплата деяких податків). Держава часто не враховувала реальні матеріальні-фінансові можливості монастирів, соборів і церков. Примусове виконання державних обов'язків прикривалося начебто благочинницькими заходами. Благодійництвом Церкви часто хотіли скористатися шахраї, які у вигляді ченців закондонних монастирів закликали населення робити внески за помин померлих і здійснення церковних обрядів [1, ф. 442, оп. 666, од. зб. 7, арк. 89]. Ці випадки підривали авторитет православ'я, викликали обурення у людей, створювали базу для поширення сектантства.

Перешкодою у нормальному розвитку церковно-монастирського благочинництва було створення у другій половині XIX ст. багатьох піклувальних громад, спілок, товариств, які також проводили збирання грошей з мешканців міст і сіл. Тому у 1879 р. Синод і Харківська консисторія заборонили допускати у церкви збирачів-представників "Товариства Червоного Хреста", а священикам приймати гроші від прихожан на потреби даного товариства [6, №9, с.345]. Через такі заходи церковне керівництво прагнуло зберігти повноцінне надходження грошей до церков, не перетворювати справу благодійництва у обов'язок для прихожан, додержувати громадський спокій, не давати приводу населенню вважати Церкву вимагачем.

Негативно позначився на благодійництві і загальній настрій суспільства. З 80-х рр. XIX ст. посилюється відчуждення народу від церкви, падає авторитет релігійного віронавчання та доброї моральності, зростає ненависть до вищого духівництва з боку селян [1, ф. 1191, оп. 4, од. зб. 376, арк. 84].

Держава контролювала благочинницьку діяльність Православної Церкви та закликала духівництво активно розвивати її. У роки Кримської війни 1854–1856 рр. імператор Микола I звернувся до Церкви з проханням допомоги воюючій армії. За свої благородні вчинки настоятелі монастирів, церковні діячі одержали від Миколи I, головнокомандувача армії князя Горчакова, губернатора Долгорукова нагороди та словесні подяки. Аналогічна ситуація була під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., російсько-японської війни 1904–1905 рр., Першої світової війни.

Благочинницькі акції Православної Церкви здійснювалися за певним принципом. Губернатори, тимчасові генерал-губернатори, представники комісій у боротьбі з голодом або неврожаєм у губерніях або інші діячі різних державних і недержавних організацій звергалися до Святійшого Правлячого Синоду з проханням надання допомоги. Синод надсилав тексти цих прохань з власними резолюціями до керівників Харківської єпархії, а останні прохали або вказували настоятелям (настоятелям) монастирів і священикам церков про початок проведення благодійництва. Представники церковної влади контролювали проведення таких заходів і звітували про їх результати чи труднощі перед представниками Синоду, міністерств, Сенату та особисто імператором.

Держава знала про те, що монастирські господарства являли собою цінне джерело благочинства та вирішила з 1866 р. дозволяти засновувати монастирі не лише для задоволення релігійних потреб черниць і ченців, а й з метою надання благодійної допомоги місцевому населенню [18, №5, с.274]. На таких засадах у Харківській губернії було відкрито Ряснянський Свято-Дмитріївський чоловічий монастир [9, №1, с.2]. Якщо на підставі правил прийняття у монастирі (1832 р.) чоловічі та жіночі обителі могли приймати до себе нужденних людей духовного походження і лише виховувати та навчати світських недолітніх сиріт або бідних дівчат з відпуском назад [1, ф. 192, оп. 1, од. зб. 204, арк. 2], то вже у 1910 р. держава розширила благочинницькі функції монастирів. До них відносилися: розширення бібліотек, роздача народу листків і брошур морального змісту, заснування місіонерських шкіл, розповсюдження печат-

них видань, роз'яснення народу обов'язків перед царем і державою, надання допомоги під час стихійного лиха, у воєнні роки виділення грошей та догляд за пораненими, підтримування патріотичних почуттів серед населення [1, ф.169, оп. 8, од. зб. 5107, арк. 3(зв), 4]. Отож, держава юридично закріпила систему благочинницьких заходів, які здійснювалися на протязі XIX- на поч. XX ст. Окрім благодійництва, на Церкву покладалися ідеологічні та політичні функції.

Але існував інший, ніким не встановлений принцип надання допомоги нужденним, який традиційно склався у слобідському суспільстві. Монастирі та церкви самостійно, за власним бажанням, організовували благочинницькі акції, наслідки яких позитивно оцінювали мешканці губернії. Церква допомагала прихожанам, прихожани – Церкві. У свою чергу монастирі, собори та церкви отримували від населення гроші, рухоме майно, нерухому власність. Так закладалися підвалини для здійснення майбутніх благодійницьких заходів Православної Церкви.

Таким чином, у порівнянні з минулими століттями у XIX на поч. XX ст. у благодійництві Православної Церкви у Харківській губернії відбулися певні зміни, які були пов'язані з розширенням цієї роботи, зміною джерел її фінансування, виникненням об'єктивних і суб'єктивних труднощів. Церковно-монастирське благочинництво багато зробило у справі розвитку початкової освіти та медичної допомоги для населення губернії. Благочинницька діяльність Православної Церкви на користь нужденного населення виступала важливим чинником усього суспільно-політичного життя Харківської губернії зокрема та України й Російської імперії взагалі. Благодійницька робота священників, ченців і черниць міцно входила у духовне, культурне, матеріальне життя українського народу. Собори, церкви, монастирі та общини ставали не лише осередками релігійного благочестя, але й місцями вирішення повсякденних світських проблем і труднощів, що надавало православній вірі авторитету і соціальної універсальності. Благочинницька діяльність монастирів і церков продовжувала кращі релігійні традиції, що історично склалися в Лівобережній та Слобідській Україні.

Література:

1. Центральний Державний Історичний архів України, м. Київ.
2. Державний архів Харківської області. Фонд №40.
3. Державний архів Воронежської області Російської Федерації.
4. Харьковские епархиальные ведомости. 1870 год.
5. Харьковские епархиальные ведомости. 1871 год.
6. Харьковские епархиальные ведомости. 1879 год.
7. Харьковские епархиальные ведомости. 1882 год.
8. Харьковские епархиальные ведомости. 1876 год.
9. Харьковские епархиальные ведомости. 1881 год.
10. Лашенков Н.А. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по письмам к его другу валковскому помещику Н.Н. Романовскому (1851–1861 гг.) // Харьковский сборник. Выпуск №5, 1891.–С. 93–172.
11. Лашенков Н.А. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по письмам к его другу валковскому помещику Н.Н. Романовскому (1851–1861 гг.) // Харьковский сборник. Выпуск №6, 1892.–С.68–144.
12. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): Истор. монография. В 2-х т. Т.2 (XIX и нач. XX века)–Х., 1993.–982 с.
13. Филарет (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. Краткий обзор епархии и монастыри.–М., 1852.–322 стб.

14. Лашенков Н.А. Материалы к столетию Харьковской кафедры (16 октября 1799 г.– 16 октября 1899 г.) // Харьковский сборник. Выпуск №7, 1893.–С.121–262.
15. Харьковские епархиальные ведомости. 1872 год.
16. Харьковские епархиальные ведомости. 1873 год.
17. Кулжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии.–Х., 1880.–167 с.
18. Харьковские епархиальные ведомости. 1868 год.
19. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ століття – Запоріжжя, 1997.–50 с.
20. Багалій Д.І. Історія Слобідської Укоаїни / Передмова, коментар В.В. Кравченка.–Х., 1991.–256 с., іл.
21. Народное просвещение в Харьковской губернии в 1885 г.// Харьковский сборник. Выпуск №1, 1887.–С.198–207.
22. Вовчанськ: 3б. архівних документів і матеріалів / Головний ред. А. І. Епштейн. –Х., 1994–124 с.–(Старовинні міста Харківщини)
23. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемые при Правительствующем Сенате. Первое полугодие 1897 г.– №21.–СПб., 1897 – С. 71–72.
24. Дюков Г. Старобельская женская община “Всех Скорбящих Радости” // Харьковские епархиальные ведомости. 1873 год.– №15.–С. 95–107.

Ремісники в містах Харківської губернії (1905–1909 рр.)

Ремісники складали велику частку населення міст України, зокрема Харківської губернії, на початку ХХ ст. Важко уявити собі не тільки велике, середнє, навіть мале місто без шевців, годинників, швеців, візників, пекарів, мулярів, перукарів, кушнірів чи екзотичних сажотрусів. Вони одягали та вузували більшість городян, перевозили людей та вантажі, ремонтували житла, годинники і музичні інструменти, годували смачними хлібом та тістечками.

Проте, як в дослідженнях загального характеру з історії, економіки, соціально-класової структури населення України, так і регіональних, їм приділяється значно менше уваги, ніж, приміром, робітникам чи міській інтелігенції. Науковці обмежуються наведенням деяких цифр по Україні, Харківській губернії чи окремим містам на певну дату, загальними оцінками місця ремесла та ремісників в Російській Імперії на початку ХХ ст. Діапазон останніх дуже великий. Один з авторів кінця ХІХ ст., Г. Белковський, вважав ремісників середнім класом, підпорою економічної та політичної стабільності держави, суспільства [1, с. 564]. І. Витанович, спеціаліст з української діаспори, зазначав: до 1914 р. саме ремесло і кустарна промисловість були основним джерелом задоволення потреб широких споживачів виробами легкої й харчової промисловості, тут працювало більше осіб, ніж у великій ценозній [2]. Деякі фахівці початку ХХ ст., радянські автори додержувались протилежної думки. А. Рибніков, П. Лященко, А. Нестеренко, А. Рашин та інші констатували незначні масштаби розвитку, поступовий занепад міського ремесла напередодні першої світової війни, писали про розчинення ремісників у фабрично-заводському пролетаріаті, ототожнювали ремісників з середнім класом – опорою реакційних сил тощо [3, 5–8, 15–18]. Сучасні американські дослідники процесу урбанізації в Російській імперії наголошують на однаковості внеску ремісників, торговців і зайнятих у промисловості в формування образу міста в різних регіонах країни в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. [20, с. 324–326].

На наш погляд, історія ремесла та ремісників в містах України початку ХХ ст. потребує на докладну увагу. Необхідно визначити справжнє місце цієї верстви населення, особливо в останнє десятиріччя перед революцією 1917 року. Аналіз злетів на падінь кількості ремісників в містах України після 1905 р. може допомогти краще зрозуміти характер демографічних, соціальних та економічних зрушень в суспільстві, які мали місце під впливом російсько-японської війни, першої російської революції і доби реакції, провести деякі паралелі з тенденціями розвитку цієї верстви населення в добу національно-демократичної революції та громадянської війни, що досліджені значно краще. Так, в історичній літературі підкреслено: події 1917–1920 рр. спричинили до зменшення кількості ремісників, зайнятих обробкою заліза, пряжі, шкіри, в той час як швеці, візники, перукарі зазнали менших втрат [15, с.66]. В двадцятих роках ХХ ст. кількість ремісників зросла і перевищила довоєнні показники.

Завдання даної статті – зробити крок у вищезгаданому напрямку. Автор має на меті проаналізувати динаміку змін чисельності, фахові показники, визначити частку ремісників серед міського населення Харківської губернії в період від початку першої російської революції до 1909 р., тобто року, коли намітилися економічна стабілізація, умови для подальшого економічного піднесення 1910–1914 рр.

Головним джерелом дослідження є “Обзоры Харьковской губернии” – додатки до щорічних звітів харківських губернаторів за 1904–1908 рр., видані в 1905–1910 рр. окремими випусками [9–13]. Кожний з випусків містить текстовий матеріал щодо соціально-економічних тенденцій розвитку губернії та низку статистичних таблиць – “Відомостей”, що в свою чергу друкувались додатками до “Обзоров” без загальної

нумерації сторінок. Необхідний матеріал відображений в відомості “О числе ремесленников в городах Харьковской губернии”. Отже в статті, коли будуть наводитись конкретні цифри, треба мати на увазі, що вони взяті саме з таких таблиць-відомостей за відповідний рік. Крім того зауважимо, що за прийнятою практикою публікацій “Обзоров” губернським статистичним комітетом, всі дані наводились за станом на січень наступного року, приміром, в “Обзоре Харьковской губернии за 1904 год” – на січень 1905 р. Дані про чисельність населення міст губернії, пролетаріату, зайнятого на фабриках та заводах в 1905–1909 рр., ми також брали з названого джерела. До речі, в “Обзорах” Полтавської, Катеринославської, Таврійської губерній дані про ремісників не друкувались. “Обзори” Чернігівської губернії, що містили відомості про ремісників, видавались лише до 1906 р. Таким чином, дослідження відповідних матеріалів по Харківській губернії допоможе скласти уявлення про ремісників у містах цілої Лівобережної України в період першої російської революції і перші пореволюційні роки.

В відомостях “О числе ремесленников в городах Харьковской губернии” наводиться кількість майстрів, робітників та учнів 35 ремісничих спеціальностей по кожному з 17 міст, підсумкові дані по містах та по губернії вцілому (за винятком 1905 р. – їх доводилось підраховувати самостійно). Під час роботи над матеріалом відомостей були виправлені окремі неточні (швидше за все друкарські помилки) у загальних підрахунках. Погрішності виявились незначними. Приміром, кількість майстрів на січень 1905 р. зменшилась на 0,3%, а робітників – збільшилась на 0,1% [9].

На основі даних, що містяться в відомостях “О числе ремесленников в городах Харьковской губернии” за 1904–1908 рр. ми склали п’ять таблиць. В першій – “Розподіл ремісників у містах Харківської губернії по групах за спеціалізацією” – наведено абсолютні дані кількості ремісників по містах губернії вцілому та окремо по Харкову (у чисельнику) та відсотки від загальної кількості ремісників по губернії вцілому (у знаменнику). Для більшої наочності ми розподілили ремісників на шість великих груп. До першої віднесли зайнятих виробництвом продовольчих товарів – пекарів, калачників, булочників, м’ясників та ковбасників, кондитерів та пряничників. До другої включили фахівців з виготовлення одягу та взуття: шевців, швеців та черевичників, модисток та білошвейок, капелюшників, картузників та шапкарів, рукавичників, кушнірів, тулупників. До третьої – будівельників: теслярів, столярів, малярів та кровельників, мулярів та пічників, склярів. До четвертої – зайнятих обробкою металів: мідників та слюсарів, ковалів. До п’ятої – зайнятих в сфері транспорту – візників. Решта потрапили до категорії “Інші” (ткачі, позолотники, лимарі, бондарі, коновали, годинникарі, сажотруси, перукарі, фахівці з ремонту музичних інструментів, палітурники, майстри з обробки золота та срібла, живописці вивісок, каретники).

В таблиці №2 відображено динаміку кількості ремісників у містах губернії протягом 1905–1909 рр. за станом на 1 січня відповідного року, окремо дані по місту Харкову та інших містах, а також підрахунки в разі приросту або зменшення їх порівняно з 1.01.1905 р. В таблицях №3–5 наведені аналогічні дані по майстрах, робітниках та учнях.

По містах губернії (табл. 1) на початку 1905 р. нараховувалось 42782 ремісники (майстри, робітники, учні), що становило 10,4% населення. З них у Харкові працювали 22785 чоловік – 11% населення губернського центру. В повітових і непітових містах зайнятих у ремісничій галузі було трохи менше – 9,6%. При чому в Золочіві, Краснокутську, Охтирці, Недригайліві, Білопільлі, Чугуєві частка ремісників серед населення не перевищувала 5%. В шести містах: Валках, Богодухові, Лебедині, Ізюмі, Слов’янську та Зміїві ремісники складали від 5 до 10% мешканців; в Сумах, Куп’янську, Вовчанську, Старобільську перевищували 10%.

Табл.1

Розподіл ремісників у містах Харківської губернії
по групах за спеціалізацією.

Спеціалізація	1.01.1905		1.01.1906		1.01.1907		1.01.1908		1.01.1909	
	Всілому	Харків	Всілому	Харків	Всілому	Харків	Всілому	Харків	Всілому	Харків
Продовольча справа	5775 13,5	4334 10	4188 12,8	2678 8,2	7056 15,1	5469 11,7	5863 14,9	4168 10,6	6744 15,5	5047 11,6
Виготовлення одягу та взуття	15726 36,8	6233 14,6	10732 32,8	5139 15,7	13573 29	6204 13,2	12415 31,5	6144 15,6	12882 29,5	7580 17,4
Будівельна справа	8390 19,6	3819 8,9	7545 23	3968 12,1	12068 25,8	7119 15,2	10265 26	6151 15	9095 20,9	4911 11,3
Обробка металів	4863 11,4	2921 6,8	3944 12,04	2642 8,1	6356 13,6	4050 8,6	3942 10	2479 6,3	4581 10,5	3193 7,3
Вівники	3900 9,1	2845 6,7	3304 10,1	1808 5,5	3468 7,4	2736 5,8	3646 9,2	2425 6,1	5420 12,4	4051 9,3
Інші	4128 9,6	2633 6,2	3043 9,3	1758 5,4	4334 9,2	2089 4,5	3300 8,4	1597 4,1	4879 11,2	1812 4,2
Всілому	42782 53,3	22785 53,3	32756	17993 54,9	46855	27667 59	39431	22964 58,2	43601	26594 59,4

Табл.2

Динаміка кількості ремісників у містах Харківської губернії
в 1905—1909 роках

Дата на 1.01.	Абсолютна кількість	Приріст в разях	У Харкові	Приріст в разях	Інші міста	Приріст в разях
1905	42782		22785		19997	
1906	32756	0,77	17993	0,79	14763	0,74
1907	46855	1,1	27794	1,22	19061	0,95
1908	39431	0,92	22964	1,01	16467	0,82
1909	43601	1,02	26594	1,17	17007	0,85

Табл.3

Динаміка кількості ремісників-майстрів у містах
Харківської губернії в 1905—1909 роках

Дата на 1.01.	Абсолютна кількість	Приріст в разях	У Харкові	Приріст в разях	Інші міста	Приріст в разях
1905	19869		8776		11093	
1906	14363	0,72	5457	0,62	8906	0,8
1907	23948	1,21	12218	1,39	11730	1,06
1908	18511	0,93	8415	0,96	10096	0,91
1909	20523	1,03	10022	1,14	10501	0,95

Табл.4

Динаміка кількості ремісників-робітників у містах
Харківської губернії в 1905–1909 роках

Дата на 1.01.	Абсолютна кількість	Приріст в разях	У Харкові	Приріст в разях	Інші міста	Приріст в разях
1905	14895		9366		5529	
1906	12841	0,86	9145	0,98	3696	0,67
1907	16088	1,08	11135	1,19	4953	0,9
1908	14488	0,97	10850	1,16	3638	0,66
1909	14493	0,97	11319	1,21	3174	0,57

Табл.5

Динаміка кількості ремісників-учнів у містах
Харківської губернії в 1905–1909 роках

Дата на 1.01.	Абсолютна кількість	Приріст в разях	У Харкові	Приріст в разях	Інші міста	Приріст в разях
1905	8018		4643		3375	
1906	5552	0,69	3391	0,73	2161	0,64
1907	6819	0,85	4441	0,96	2378	0,7
1908	6432	0,8	3699	0,8	2733	0,81
1909	8585	1,07	5253	1,13	3332	0,99

Протягом 1905–1908 рр. кількість ремісників коливалась. Мінімальною вона була на початку 1906 р. – 32756 осіб (8% населення міст, в тому числі 9% – у Харкові, 7% – в інших містах). І це зрозуміло. В 1905 р. тривала російсько-японська війна, по містах імперії розпочались масові демонстрації, страйки, які перетворились наприкінці року на справжню війну між революціонерами та Урядом. Невизначеність ситуації, політична нестабільність і пов'язане з нею падіння економічної активності населення призвели до того, що значна частина власників ремісничих майстерень вважали за краще припинити виробництво, перечекати кризовий час. Кількість ремісників-майстрів скоротилась протягом року більше ніж на 5500 осіб, а робітників і учнів – на 4500 осіб.

1906 р. позначився певною стабілізацією обстановки в містах губернії і перенесенням центру революційних виступів на село. Як наслідок, протягом року міське населення стрімко зросло. В Харкові – на 10553 особи (на 5%) – дуже великий приріст. Кількість ремісників “стригнула” до 46855 осіб – максимальної позначки у зазначений період – збільшення на 43% (!) (і на 10% порівняно з січнем 1905 р.). В січні 1907 р. вони становили 11% населення міст губернії, в тому числі 13% в губернському центрі і 9% – в інших (табл. 1). Найбільший приріст спостерігався саме серед майстрів. По губернії їх кількість зросла порівняно з січнем 1905 р. в 1,2 рази, в Харкові – майже в 1,4 рази, в інших містах – в 1,06 рази (табл. 2, 3).

На наш погляд такому зростанню сприяли три обставини. По-перше, припинення війни і масових революційних виступів привели до поживлення попиту на ремісничі вироби та послуги. По-друге, зменшився ризик для дрібного підприємця позбутися майна внаслідок заворушень, погромів тощо. Тому ті, хто згорнув виробництво протягом 1905 р., поспішили відновити його. По-третє, міста, особливо Харків, наче магніт притягували до себе всіх бажаючих покращити своє матеріальне становище. Сюди сунули особи з сільської місцевості, охопленої аграрними заворушеннями, з

міст (переважно невеликих) інших губерній, розраховуючи скористатись можливостями великого центру. Подібна соціальна поведінка – пошук порятунку від кризи у містах, особливо великих – зафіксована в інших країнах Європи, зокрема в Англії XVII ст., в періоди революційних потрясінь [4, с.142, 144].

В 1907 р. стан справ в економіці не покращився. Країна пережила чергову політичну кризу в зв'язку з розпуском II Державної Думи. Кількість ремісників знов зменшилась, хоча і не в таких великих обсягах, як у 1905 р., однак відчутно: більше, ніж на 7400 осіб. В січні 1908 р. їх частка становила 8,7% населення міст губернії, 11,3% – Харкова, 6,6% – інших. Політична ситуація в імперії стабілізувалась у 1908 р., що позначилось на кількості ремісників: вона трохи перевищила показники січня 1905 р.

Таким чином, між 1905–1909 рр. частка ремісників серед населення міст губернії зменшилась до 9,5%. Падіння найбільше торкнулось повітових і неповітових міст. Частка ремісників в них зменшилась майже на три проценти і становила 6,9%. Навпаки в Харкові відсоток ремісників зріс до 12,6% від загальної кількості населення. В абсолютних цифрах тільки в січні 1906 р. кількість ремісників у Харкові була нижчою, ніж у попередній рік. Протягом 1906–1909 рр. вона завжди перевищувала показник 1905 р. В січні 1909 р. в місті було на 16,7% ремісників більше, ніж чотири роки тому. Також збільшився їх відсоток в Харкові порівняно з загальною кількістю в інших містах: з 53,3% до 59,4% (табл.1). Все це означало, що тенденції розвитку ремесла та чисельності ремісників були не такими, як в Західній Європі. В Німеччині, приміром, більше половини ремісників мешкало в невеликих містах [1, с. 562].

Частка ремісників в населенні таких міст, як Охтирка, Недригайлів, Богодухів, Слов'янськ, Зміїв, Куп'янськ, Вовчанськ залишилась без суттєвих змін. В Валках, Лебедині, Ізюмі вона зменшилась до 4%. В Краснокутську, Білопідлі та Чугуєві – зросла до 5–10%. Більші коливання зафіксовані в Сумах, Старобільську та Золочіві. В перших двох цей показник став меншим, а в третьому – більшим за 10%: 7%, 3% та 14,7% відповідно.

Слід зазначити, що ремеслом в Харківській губернії було зайнято більше осіб, ніж у фабрично-заводській промисловості, при чому в Харкові – в 3,3 рази, по містах губернії вцілому – в 2,9 рази. (Остання цифра – наша оцінка на підставі даних за 1914 р. [14, с.6], оскільки в “Обзорах” за 1904–1908 рр. кількість фабрично-заводського пролетаріату в інших містах не наводилась).

Як свідчать дані, наведені у таблицях 3–5, кількість майстрів, робітників та учнів по містах губернії відновлювалась, а потім зростала не однаковими темпами. Кількість майстрів зменшувалась двічі – в 1905 і 1907 роках, і двічі зростала – в 1906 і 1908 рр. порівняно з 1.01.1905 р. Динаміка коливань кількості майстрів визначала динаміку змін кількості ремісників вцілому. Кількість робітників лише в 1906 р. перевищила початкові показники. В 1907–1908 рр. їх налічувалось менше, ніж на початку першого року революції. Найбільше скоротилась кількість учнів – на 31%; вона залишалась тривалий час майже стабільною – на рівні 80–85% від показника січня 1905 р. На наш погляд, це найяскравіше свідчило про нестійкий стан ремесла в 1905–1907 рр.: дрібні підприємці вимушені були дбати виключно про самовиживання, залишаючи на кращі часи інтереси розвитку справи. Злам відбувся в 1908 р., при чому лише за рахунок збільшення кількості учнів у Харкові.

Найбільш представницькою фаховою групою ремісників були зайняті виготовленням одягу та взуття: на початку 1905 р. – 36,8% всіх ремісників губернії. Протягом чотирьох років їх кількість скоротилась, зменшилась і їх частка – до 29,5%. Друге місце посідали будівельники. Показово, що їх кількість помітно зросла в 1906–1907 рр., особливо у Харкові. Причина – справжній будівельний бум 1906–1911 рр. [19, с.36].

Виробництвом харчових продуктів в 1905 р. було зайнято 13,5% ремісників. Протягом зазначеного періоду їх частка зросла на два проценти. Більше 70% “харчовиків” було сконцентровано в Харкові. Отже, у великому центрі існував найбільший попит на їх продукцію, в той час як мешканці інших міст задовольнялись продуктами власного виробництва або завезеним товаром. Показово, що більше 90% кондитерів, 70% пекарів, 81% булочників працювали в 1905 р. саме в Харкові. В січні 1909 р. показники незначно змінились: 85%, 82%, 78% відповідно.

Протягом 1905–1908 рр. постійних коливань зазнавала кількість ремісників, зайнятих обробкою металів та візників. Кількість перших незначно скоротилась вцілому по губернії, але зросла в Харкові. Візників поменшало в 1905–1907 рр. – імовірно, погіршення рівня життя в роки революції змушувало людей частіш покладатись на власні ноги, ніж платити за поїздки. В 1908 р. візників стало більше, ніж у 1905 р. Політична та економічна ситуація в країні незначною мірою відбилась на коливаннях чисельності ремісників інших спеціальностей.

В 1905–1909 рр. кількісні характеристики, співвідношення зайнятих ремісників в різних сферах виробництва та обслуговування зазнали певних змін. Їх причина пов’язана з політичними та економічними чинниками. Падіння кількості ремісників не тривало більше одного року і не набувало катастрофічних масштабів. Навпаки, роки падіння чергувались з роками зростання. Найбільш сталими (збільшення абсолютної кількості; тенденція до зростання частки серед населення) залишались позиції ремісників в губерньському центрі. Натомість по інших містах губернії мало місце падіння, іноді відчутне, кількості майстрів, робітників, учнів. Помітно коливався відсоток ремісників серед населення переважної більшості повітових і неповітових населених пунктів. Протягом всього періоду кількість ремісників значно перевищувала кількість робітників фабрично-заводської промисловості в містах губернії.

Підсумкові дані по губернії свідчать про суттєве скорочення ремісників, зайнятих виготовленням одягу та взуття, збільшення фахівців продовольчої справи, транспортників, будівельників. Збільшилась загальна кількість майстрів – тієї категорії ремісників, яку найчастіш відносять до так званого середнього класу. За їх кількістю Харків зрівнявся з іншими містами.

Література:

1. Белковский Г. Ремесло // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т.52. С.557—564.
2. Витанович І. Ремесло // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні. Львів, 1998. Т.7. С. 2489—2492.
3. Голобуцький В. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. Київ, 1970.
4. Историческая демография: проблемы, суждения, задачи. М., 1989.
5. История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. К., 1976.
6. Каплан Д. Кустарная промышленность Украины. Харьков, 1922.
7. Нариси передвоєнного та сучасного стану кустарно-ремісничої промисловості України. Харків, 1929.
8. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М., 1954.
9. Обзор Харьковской губернии за 1904 год. Харьков, б.г.
10. Обзор Харьковской губернии за 1905 год. Харьков, б.г.
11. Обзор Харьковской губернии за 1906 год. Харьков, б.г.
12. Обзор Харьковской губернии за 1907 год. Харьков, 1908.
13. Обзор Харьковской губернии за 1908 год. Харьков, 1910.

14. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. Харьков, 1915.
15. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937. К., 1987.
16. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: Историко-экономические очерки. М., 1958.
17. Ремесло // Большая Советская энциклопедия. М., 1941. Т.48. Стлб. 600—614.
18. Рыбников А. Кустарная промышленность // Новый энциклопедический словарь. Пг., б.г. Т.23. Стлб. 752—760.
19. Чорний Д. М. Міське господарство Харкова початку ХХ ст.: питання про темпи розвитку // Вісник Харківського університету. №387. Історія України. Вип. 1. Харків, 1996. С.36—44.
20. The city in late imperial Russia. Bloomington, 1986.

В.Б. Антонович: українське козацтво в “Архиве Юго-Западной России”.

Офіційно В.Б. Антонович був затверджений головним редактором Київської Археографічної комісії (далі: КАК) 18 квітня 1864 р. [24, ф. 733, оп. 121, од. зб. 397, арк. 691—693]. О.В. Романович – Славатинський вважав, що Комісією був зроблений “счастливый выбор” [25, с. 222]. І дійсно, подальша робота цієї установи є доказом, що найвагоміший внесок у формування і розвиток основних напрямків археографічної Комісії у 60—80-ті рр. зробив В.Б. Антонович. Кількість публікацій, що їх здійснив вчений, набагато перевищує друковану продукцію будь-якого члена Комісії за всю її історію існування [17, с. 89]. Ним було підготовлено і видано дев’ять томів Архіву, в яких понад 4000 сторінок, надруковано близько 2200 документів, три томи літописних пам’яток, підготовлено до друку брошуру його вчителя М. Іванішева про давні селянські общини, та взагалі була зібрана величезна кількість історичних документів. Навіть після смерті вченого його матеріали використовувались для нових публікацій Комісії. В журналі КАК від 25 лютого 1874 р. за №19 маємо ухвалу про видачу головному редакторові В. Антоновичеві нагороди в розмірі 550 крб. за те, що він зібрав 8000 документів. Отже, ми бачимо, що велику частину документів, яку було знайдено істориком, не використано.

Безперечно, що у науковій діяльності В.Б. Антоновича важливе місце належить його пошуковій та едичній роботі. Протягом усього життя вчений видавав різноманітні історичні документи і пам’ятки, які, на його думку, мали найбільшу цінність для науки. Будучи одним із кращих в українській історіографії другої половини 19 століття знавцем архівів, історик прийшов до розуміння необхідності публікацій документів, для того, щоб науковці і всі, хто просто цікавився історією, мали більше можливості з ними ознайомитися. Вчений також розумів, що погані умови зберігання історичних джерел у архівах часто призводять до того, що багато документів назавжди втрачаються, і тільки їх ретельне вивчення та публікація можуть хоча б частково зменшити ці втрати.

Головним напрямком едичної діяльності вченого в Комісії була публікація актових джерел (в основному, в рамках програми “Архива Юго-Западной России” (далі: АЮЗР).

В. Б. Антонович як представник позитивного напрямку в українській історіографії довіряв в першу чергу вірогідним джерелам, до яких, безумовно, належала більшість актів, оскільки вони майже завжди були датовані, підписані, завірені печаткою, а підробити їх було значно складніше, порівняно з джерелами інших видів.

Актові документи, які вчений опублікував в АЮЗР, становлять безумовну цінність і для сучасних науковців.

Свою працю в Комісії В.Б. Антонович почав з друкування тому про козаків [10, ч.3, т.1]. Передмова до цього тому Архіву (т.1, ч.ІІІ) вийшла окремо [5]. Треба відмітити особливий інтерес історика до цієї проблеми. Принагідно відзначимо, що з дев’яти томів актових матеріалів, опублікованих за участю В.Б. Антоновича, історії українського козацтва та гайдамаччини були присвячені чотири томи. Інтерес до цієї теми у історика виник ще у дитячі роки. Пізніше, у старших класах гімназії, а особливо в університеті, він познайомився з працями А.О. Скальковського, Д.М. Бантиша–Каменського, М.А. Маркевича, літописами Г. Граб’янки і Самовидця. Але особливо “багато знання і розуміння козацької епохи” дало йому, як згадував учений, знайомство з літописом Самійла Величка [7, с. 60]. Згодом Антонович прилучається до самостійних пошуків, зокрема, ґрунтовно береться за вивчення неопублікованих джерел з цієї проблематики. Наслідком плідної роботи вченого і стала поява у 1863 році дослідження про козацтво, підготовленого на основі актових матеріалів 1500–1648 рр. Всього опуб-

ліковано 111 документів, які відносяться до XVI–I половини XVII століття. Як зауважив сам дослідник: “В начале они, по скудости материала, не представляют полноты и ценности, но, с к. XVI до времен Б. Хмельницкого, следы исторических событий становятся все более и более частыми и группируются довольно органически” [5, с. 1]. Більшість актів були взяті із волинських актових книг. За своїм походженням документи можна поділити таким чином:

- 18 книг Володимирського гродського суду за 1593—1596, 1605—1606, 1611, 1613, 1617, 1625—1626, 1630, 1632—1634, 1637—1638, 1645—1646 pp.;
- 12 книг Луцького гродського суду за 1584, 1591—1596, 1598, 1622, 1630, 1635 pp.;
- 3 Луцькі замкові книги за 1576, 1578, 1579 pp.;
- Житомирська замкова книга за 1560—1644 pp.;
- Володимирська земська книга за 1593—1595 pp.

Крім того, до видання залучені документи Коронної (кн. 123, 136, 137, 183) та Литовської метрик (кн. 16, 21), Люблінського трибуналу Київського (1624 р.) і Брацлавського (1638 р.) воеводств та особистих архівів (князів Сангушко в Заславі – 8 документів; К. Свідзинського).

М.П. Ковальський всі документи поділив за видовими ознаками [21, с. 65–66]:

1) універсали польських королів 1560–1643 pp.; гетьманів та інших військових діячів Речі Посполитої 1614–1620 pp. (№3, 5, 11, 17, 28, 38, 55, 56, 59, 70, 80, 82, 94, 95, 96, 97, 107, 57, 81, 83, 84);

2) жалоби та протестації шляхтичів на виступи козацько-селянських загонів та окремих осіб 1579–1638 pp. (№4, 8, 9, 10, 12, 20, 22, 24, 27, 30, 31, 41, 42, 44, 46, 63–68, 85, 104; 15, 18, 21, 25, 39, 43, 48);

3) заяви про доноси возних про антишляхетські виступи (№ 26, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 51, 77);

4) рішення Люблінського трибуналу 1624 р. (№76);

5) смертні вироки учасникам виступів (№35, 105);

6) три договори, які укладено між польськими комісарами та представниками реєстрового козацтва: Ольшанський 1617 р. (№61), Куруківський 1625 р. (№78) та Боровицький 1637 р. (№101);

7) листи, інструкція на сейм 1632 р. та майнові документи козацької старшини (№19, 72, 86–90, 93). Особливий інтерес мають відомості про вожаків антишляхетських виступів: І. Підкову (№4), К. Косинського (№12–20), С. Наливайка (№22–29, 31–41), Т. Федоровича (№84–85), Я. Остряніна (№102).

Цінність мають документи з архіву князів Сангушко. Зараз актові книги, які входять в це архівне зібрання, знаходяться в Кракові у відділі Воеводського держархіву на Вавеле; в ньому ж і зберігаються документи за 1500–1647 pp. [20, с. 11].

Також треба відмітити, що до тому ввійшли документи з Литовської Метрики. Як ми вже зазначали, В.Б. Антонович працював в архівах Росії, зокрема, серед його документальних пошуків мала місце архівна робота при Сенаті в Петербурзі з фондами Литовської Метрики. З цього фонду вчений видав три різні за характером документи: “Список вещей, отнятых Синьком Полозовичем, наместником Черкасским, у козаков Черкасских...”, “Грамота Сигизмунда I пану Яну Паньку в том, что он признается виновным в бунте Каневцев и Черкасцев против воеводы Василия Тышкевича...”, “Приговор воеводи Витебского Яна Глебовича над крестьянами...” [10, с. 1–2, с. 382–384].

Суттєвим є те, що тоді “відсутність публікацій та складність доступу до Метрики призвели до того, що вчені... тривалий час не могли використовувати документи цього архіву в своїх роботах” [18, с. 147].

Треба сказати, що в передмові дослідник не дав характеристику виданим джерелам, не зробив їх критичний аналіз, а також обійшовся при публікації самих актів без

коментарів та пояснень.

Висновки, яких дійшов вчений в процесі аналізу актів, були викладені у передмові до збірки документів. Ми відмітили головні моменти:

по-перше, основу історичного життя Давньої Русі становили три сили: община, дружина і влада князя, між якими точилася боротьба [5, с.11];

по-друге, формування козацтва як суспільної верстви відбувалося на місцевому ґрунті [5, с. 23];

по-третє, поява нової категорії населення (козаків) пов'язана виключно з залишками "сохранившихся древнеславянских общин" [5, с. 25];

в-четверте, основну причину "народних рухів" історик вбачає "в нарушении сословных козацких прав и в нарушении польским правительством и шляхтою общинного устройства" [5, с.29], крім того, соціальне напруження внесла унія 1596 р. (тобто релігійний фактор) та внутрішні чвари в польській державі;

по-п'яте, Запоріжжя, на думку історика – це той общинний ідеал, до якого постійно тяжів південноруський народ. "Здесь только инстинкт народный, оставленный самому себе, развился полнее и свободнее, не извращенный внешним чуждым влиянием [5, с.36].

Таким чином, в даній розвідці-передмові виявилися ідеалістичні погляди історика на розвиток історичного процесу, бо відштовхуючись від своєї "общинної теорії", дослідник прагнув відтворити широку панораму еволюції козацтва протягом багатьох століть його існування. Взагалі общинна теорія історії України Антоновича мала певне ідейне та історіографічне підґрунтя. Як зазначав М.С. Грушевський, теорія вченого – "не особистий винахід Антоновича, а підсумок всього історико-народницького напрямку, представленого у нас так само у працях Костомарова і Лазаревського, в великоросійській історіографії – славянофільською школою, в польській – істориками лелевелівської школи" [12, с. 32].

Одним з перших в історіографії Антонович виводить походження козаків із місцевого елемента, а також показує роль релігійного фактора в розвитку визвольного руху. До появи цього видання історія козаків трактувалася лише на підставі козацьких літописів та праць польських істориків, нерідко пересипаних домислами. Тому видання водночас великої кількості документів про козаків викликало загальне зацікавлення [11, с. 117]. Насамперед на нього відгукнувся Михайло Максимович. М. О. Максимович виступив з гострою критикою основних положень дослідження про походження козаків від давніх слов'янських общин, про керування ними литовських князів із роду Гедиміна [23, с.277]. Але водночас рецензент визначав важливість великої роботи вченого в справі розширення корпусу виданих джерел: "... какое важное приращение для истории казацкой Украины, в той именно ее половине, которая особенно нуждается в современных актах!" [23, с. 277]. Оцінки Максимовича поділяв і анонімний критик із "Отечественных записок" (1863 р.), який визначав користь наукової праці В.Б. Антоновича для поживлення дискусій навколо цієї малодослідженої проблеми [1, с. 120—128].

На одностороннє розуміння свідчень джерел, пристосування їх автором до вже готової схеми зазначили у своїх працях О. Єфименко [16, с. 311] та М. Грушевський [13, с. 566]. Однак треба пам'ятати, що до появи цього тому архіву з великою кількістю невідомих до того часу актових джерел на сторінках наукової та літературної періодики з'явилися публікації лише окремих документів на цю тему.

В. Б. Антонович продовжував пошук та вивчення джерел з історії козащини, і в 1868 р. вийшов другий том третьої частини Архіву – "Акты о козаках (1679–1716)" [10, ч. 3, т.2]. В цьому ж році вийшла і окрема відбитка передмови до актів [8]. Сама передмова була основою магістерської дисертації вченого. В ній Антонович умістив велику кількість документів – 299. Характерно, що в передмові до збірки актів вчений знов

таки не дав аналізу виданих джерел чи будь-яких коментарів. Взагалі в розвідці показано тяжіння українського населення до Російської держави, польські й турецькі пертракції гетьмана Дорошенка, антипольську діяльність Самуся і Палія та “шляхетські тенденції” Мазепи [8, с. 24–73]. Автор цілком справедливо виділив роль народних мас (насамперед селянства) як найважливішу умову перемоги у війні з Річчю Посполитою. Оцінюючи цю працю Антоновича, його офіційний опонент М.Д. Драгоманов назвав її “видатним явищем в історичній літературі” [19, ф. 20, пр. 17438, арк. 8].

Документи написані мовою оригіналу, тому назви самих документів дуже розширені, в них міститься коротко і зміст самого акту. Кожен документ має заголовок, дату, після нього обов’язково вченим вказувалися джерела, з яких вилучені ці акти.

В цілому подані документи були взяті Антоновичем із книг гродських за різні роки: Київська книга (1686–1715), Луцька (1700–1706), Вінницька (1700–1704), Володимирська (1701–1706), Кременецька (17024–1703), Кам’янець-Подільська (1702–1712), Житомирська (1701–1713); а також із тульчинського архіву газети та листи, із книг протоколів луцького гродського суду та летичевського. Деякі документи подані членами КАК: Г. Перльштейном – “Письмо наказного к ротмистру Палладию” (№151), та головою Комісії Юзефовичем декілька привілеїв (№72, №280). За видовими ознаками всі акти ми поділили на такі групи:

- 1) скарги (№№2, 5–8, 11–18, 24, 28–32, 35–37, 42, 43, 46, 47, 50–52, 54, 55, 56, 59, 60–68, 71–73, 79–81, 85, 87, 99, 103–108, 120–129, 131);
- 2) постанови сеймиків (№№3, 159, 274, 279);
- 3) вироки Люблінського трибуналу (№4);
- 4) накази гетьмана Станіслава Яблунівського (№№9, 70, 75, 102, 109);
- 5) універсали (№№10, 25, 26, 49, 113, 114, 118, 155, 157, 272, 282);
- 6) різні свідоцтва (№№33, 34, 39);
- 7) доноси (№48);
- 8) привілеї (№№70, 280);
- 9) різні інструкції (№№135, 136);
- 10) листи (№№57, 58, 74, 78, 82, 84, 117, 137, 283, 284, 285).

Таким чином, ми бачимо, що вчений використав дуже різноманітний та багатий матеріал.

В.С. Іконников відзначив перейнятість дослідження строгою фактичною неупередженістю, навіть надмірною об’єктивністю. “У нашій історичній літературі епізод, вибраний Антоновичем для дослідження, мало оброблений, і тому праця автора, цілком завершена як за архівним матеріалом, так і за виданими пам’ятками (польськими і російськими), заслуговує на певну увагу” [14, ф.16, оп.469, спр. 892, арк. 27–28]. Взагалі це дослідження В.Б. Антоновича дістало високу оцінку в історіографії.

Козацтво на правому березі Дніпра в силу різних історичних обставин на початку XVIII ст. припинило своє існування, але визвольний рух в країні продовжувався, виродившись вже у формі гайдамацького руху. Ця тема також стала предметом історико-археографічних досліджень В.Б. Антоновича. На основі вивчення актового матеріалу I половини 18 століття історик підготував третій том третьої частини Архіву [10, ч.3, т.3], присвячений гайдамацькому руху, розглянутому на основі документів 1700–1768 рр. Передмова-розвідка вийшла окремо у 1876 р. [4]. Взагалі цей том готувався до друку шість років, він вмістив у собі 364 документи.

Перші документальні відомості з історії гайдамацького руху в Україні були опубліковані в 20-ті роки 19 століття в “Северном архиве” (1822, ч.1–3) – серія “Писем императрицы Екатерины II графу П.А. Румянцеву-Задунайскому. 1763–1784”, потім журнал “Основа” у 1862 р. подав декілька документів з цього питання. За своїм науковим та практичним значенням видання цього тому Архіву не втратило ваги і зараз.

Коліївщина не увійшла в рамки дослідження, але історик дав у 1882 р. історичний нарис про головного її героя Івана Гонту [9]. “Исследование о гайдамачестве” доводило неперервність гайдамацьких рухів протягом 18 ст. й подавало матеріали про два невідомі науці значні виступи до Коліївщини – 1735; 1750 рр. [4]. Вчений розкриває стихійність і неорганізованість цих виступів, як і слабкість протидії їм польської влади [4, с. 126–128]. В. Б. Антонович ясно відмежував і зазначив дві різні течії, з яких складалася гайдамаччина: з одного боку – рух політичний, соціальний та релігійний як продовження вікової боротьби двох протилежних світоглядів та інтересів, з другого – “бажання вдовольнити особисту свавілля або поживу” [4, с.5].

В цілому в історіографії ця розвідка мала найвищої оцінки. За своїм обсягом і науковим рівнем опрацювання матеріалу вона була однією з найґрунтовніших праць В.Б. Антоновича. Це була остання прижиттєва археографічна публікація В.Б. Антоновича.

Закінчує серію видань дослідника з історії козащини та гайдамацького руху вихід у 1902 році п'ятого тому третьої частини Архіву про фіктивне повстання на Правобережній Україні в 1789 р. [10, ч.3, т.5]. До друку цей том було підготовлено у 1893 р., але вийшов він у 1902 р., включає 378 документів. “Дослідження п. Антоновича, – писала в статті “Літературні сили провінції” Олександра Єфименко, – читається дуже легко і при тій рельєфності, яка дається мистецьким ґрунтуванням фактів, незважаючи на свою сухість, можуть діяти і на почуття і на уяву. Ясність викладу, яка, звичайно, обумовлюється чіткістю зображення, може сприяти та обставина (у крайньому разі в деяких працях з конкретнішим змістом, як, наприклад, “Останні часи козацтва”), що п. Антонович сам обходив і об'їздив весь Південно-Західний край, так, що ні одна назва місцевості не залишається для нього порожнім звуком” [15, с.310].

Передмова-розвідка вийшла окремо під назвою “Волынская тревога 1789 года” [3]. В Інституті рукописів збереглися виписки історика з різних рукописів інституту Оссолінських про події, що торкаються 1798 року в Україні [19, ф. 1, спр. 7957; ф.1, спр. 7940]. В своєму виданні історик подав матеріали про очікувані в 1789 році нові гайдамацькі рухи. Під час 4-літнього сейму рознеслися чутки, що українське селянство, в основному на Волині, під приводом духовенства готує велике повстання. Всі ці історичні події мають в своїй основі багато політичного елементу, але В.Б. Антонович зумів на основі документів проаналізувати події з точки зору певних соціальних факторів. Документи подані мовою оригіналу. Взагалі археографічне їх оформлення однакове в усіх виданнях Архіву під редакцією Антоновича: документи вміщуються під номерами, досить розширена назва, дата, в кінці вказано джерело, з якого цей документ вилучено. Дуже рідко зустрічаються примітки та коментарі. Для цього видання документи В.Б. Антоновичем були взяті з Кременецької, Луцької, Кам'янецької, Летичевської гродських книг, з книги протоколів засідань військової комісії Брацлавського повіту, протоколів засідань порядкових комісій Подільського повіту, а також з різних магістратських книг, з картону справ кременецьких і зведень інквізицій Кам'янецького гродського суду.

За видовими ознаками документи дуже різноманітні: постанови сейму, універсали сеймових маршалів, універсали фінансових комісій, розпорядження, постанови, прохання поміщиків, листи, вироки гродських судів (Луцький, Житомирський, Брацлавський), постанови судів, обвинувальні акти та різні заяви. Всі документи пронумеровані і подані в хронологічному порядку. Як зауважив С. Томашівський: “Розвідка ця, не зважаючи на тісні рамки, належить без сумніву до кращих творів Антоновича” [26, с. 272].

Наприкінці треба зазначити, що взагалі козащиною Антонович цікавився усе життя і збирався писати велику працю про генезу козацтва до Хмельниччини. Можливо, її сліди збереглися в текстах лекцій “Виклади про часи козацькі”. Серед друкованих праць історика, присвячених історії українського козацтва, слід назвати кілька “народних” видань, підго-

товлених до друку без відома автора: “Бесіди про часи козацькі на Україні” [2], “Коротка історія козащини” [6]. Треба ще відмітити, що на початку 90-х років вчений почав складати біографічний словник видатних історичних діячів України. Для цього словника, який готувався до друку у Львові українською мовою, були підготовлені нариси про Сагайдачного, Дорошенка, Палія, Богуна, Гонту, Залізняка та інших вітчизняних козацьких ватажків. Ці матеріали автор надіслав до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, однак вони не були опубліковані, а в роки першої світової війни загинули [22, с. 12]. В Інституті Рукописів Національної Академії наук збереглося 96 карток, Антоновичем – виписки з різних матеріалів відомостей про історичних осіб [19, ф. 1, спр. 7975].

Література.

1. Анонимная критика “Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 год. Соч. В. Антоновича” – К., 1863//Отечественные записки.–1863.–Т.151.
2. Антонович В.Б. Вкладки про козацькі часи на Україні – Чернівці, 1912, 232 с.
3. Антонович В.Б. Волынская тревога 1789 года.–К., 1902, 99 с.
4. Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768.–К., 1876.–128 с.
5. Антонович В.Б. Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 год.–К., 1863.–120 с.
6. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. Коломия, –1912.–232 с.
7. Антонович В.Б. Мемуари//Твори. Повне видання.–К., 1932.–Т.1.
8. Антонович В.Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра (1679–1716)–К., 1868.–197 с.
9. Антонович В.Б. Уманский сотник Иван Гонта//Киевская старина.–1882.–№11.–с.250–276.
10. Архив Юго-Западной России.
11. Бутич І. Козацтво у працях Володимира Антоновича//Третя Академія пам’яті.–К., 1993.–с.117–131.
12. Грушевський М.С. 3 соціально-національних концепцій Володимира Антоновича//Михайло Грушевський. Вол. Бон. Антонович. 1834–1908–1984.–Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, 1985.
13. Грушевський М. Історія України – Русі.–К., 1909.–Т.7.
14. Державний архів у м. Києві.
15. Ефименко А. Литературные силы провинции.–Спб., 1905.
16. Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки.–Спб., 1905.–Т.2.
17. Журба О. Київська археографічна комісія (1843–1921).–К., 1993.–185 с.
18. Илащик Н.Н. Публикации материалов Литовской Метрики//Исследования по истории Литовской Метрики: Сб. научн. трудов.–М., 1989.–Т.2.
19. Інститут Рукописів НАН України.
20. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (16-первая половина 17 века). Структура источниковедческой базы.–Днп., 1982.
21. Ковальський Н.П. Источниковедение и археография.–Днп., 1978.
22. Мельник – Антонович К.М. До видання першого тому творів В.Антоновича//Антонович В. Твори.–К., 1932.–Т.1.
23. Максимович М. Исторические письма о казаках приднепровских//Соч.: В 3 т.–К., 1876.–Т.1.
24. РДА у м. Санкт-Петербурзі.
25. Романович – Славатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева.–Спб., 1876.
26. Томашівський С. Володимир Антонович//Літ.–Наук. Вісник.–1906.–Т.33.–С.384–485.

Проблеми постмазепинської Гетьманщини в науковій спадщині М.С. Грушевського.

Значне місце у вітчизняній історіографії займають праці, присвячені процесам формування української козацької державності та ліквідації автономії в II половині XVII–XVIII ст. Пильна увага дослідників приділяється вивченню найважливіших моментів цього періоду та найвидатніших постатей, таких як Б. Хмельницький, І. Мазепа та інші. Ми маємо на меті проаналізувати та систематизувати дослідження, присвячені тому періоду, коли автономні права України опинились у стадії повного знищення. Цей процес тривав кілька десятиліть і, звичайно, важливо визначити зміни у суспільній та політичній сфері, мотиви поведінки та вчинків гетьманів, що отримували булаву після поразки І. Мазеви та знищення, хоча й не остаточного, Січі. З цього боку змістовні та обґрунтовані оцінки подій, що відбувалися у 1708–1764 рр., дають узагальнюючі праці М.С. Грушевського, який підвів своєрідний підсумок розвитку української історіографії і створив наукову схему національної історії України. Головною рушійною силою, основою історичного процесу М.С. Грушевський вважав народ, але, на жаль, в той час майбутнє народу визначали, як і раніше, виключно політичні лідери та кількісно порівняно невелика суспільна еліта. Деформація козацької демократії, що відбувалась під впливом Речі Посполитої, а потім Московської держави, турецько-татарські напади, що вимагали від козацтва та його ватажків постійної психологічної та фізичної напруги, далися взнаки саме у XVIII ст. Слід зазначити, що російський вплив мав і певні позитивні наслідки, стабілізуючи зовнішньополітичну ситуацію та несучи з собою традиції європейської освіти та культури.

Союз Мазеви зі шведським королем мав тяжкі наслідки для Гетьманщини, він дав привід Петру I для поступового скасування української автономії [1, с. 359]. І справді, під час гетьманування І. Скоропадського (1708–1722 рр.), якого Грушевський оцінює як “плохого полковника”, покійного царській волі [1, с.355], незважаючи на намагання повернути українські права, автономія Гетьманщини стала майже ілюзорною. Особливо це відчувається після запровадження Малоросійської колегії, що формально створювалась для розгляду скарг на гетьманську адміністрацію й суди та контролю за фінансами [2, с.251], а фактично стала заміною гетьманату після смерті Скоропадського у 1722 р. [1, с. 364]. На думку Грушевського, старшину, окрім зменшення її влади, надзвичайно хвилювало й те, що цар “підіймав проти неї поспільство, обіцяючи суд і управу на старшинські кривди” [1, с. 364]. Напевне, вже в цей час частина старшини починає замислюватись над можливістю повної та остаточної ліквідації автономних прав та необхідністю зберегти свої маєтності і привілеї за всяку ціну. Ставши наказним гетьманом, Павло Полуботок намагався вести боротьбу зі зловживаннями старшини, на які посилався Петро I, надаючи надзвичайні права російським органам, але це викликало незадоволення царя [2, с.253]. Скарги Полуботка на свавілля російських урядовців та домагання отримати дозвіл на вибір нового гетьмана, врешті решт, стали причинами трагічної долі наказного гетьмана [1, с.366, 367]. Поведінка Петра I не залишає сумнівів у тому, що його влада в Гетьманщині була майже беззаперечною, а єдиною метою була остаточна ліквідація автономії. Тільки смерть царя зупинила ці процеси, але повернення до часів Богдана Хмельницького виявилось неможливим. Приклади, наведені в “Ілюстрованій історії України” та “Очерке истории украинского народа” хоча й не відрізняються багатоманітністю, але ясно свідчать про політичні міркування імперської влади.

Період володарювання Катерини I Грушевський визначає, як період протибор-

ства двох партій. Одна з них, на чолі з Катериною та О. Меншиковим, збиралася дозволити обрання гетьмана, скасувати колегію, повернути давні порядки, зменшити податки. Це було викликано тим, щоб козацьке військо було потрібне для війти з Туреччиною та й можливість бунту викликала занепокоєння в цариці. До іншої належали прихильники Петрової політики [1, с. 369, 370]. В період царювання Петра II перемагає партія прибічників повернення допетровських порядків. Малоросійську колегію було ліквідовано, дозволили обрання нового гетьмана, що за висловом Грушевського, викликало радість в українців, стурбованих тиском московської влади [2, с.255]

Кандидатура миргородського полковника Данила Апостола задовольняла й російську, й українську сторони. Семидесятирічний гетьман належав “до невеликого числа старшини, які не замазали рук своїх кривдою народною” [1, с.371]. Реформа генерального суду, який складався тепер з трьох українців та трьох росіян, призначення царського резидента при гетьманові Наумова, контроль у фінансовій та військовій сфері не дають змоги говорити про повернення давніх порядків, але хоча й в дуже урізаному вигляді, автономія продовжила своє існування [2, с.255, 256]. Найгіршим, на думку Грушевського, було те, що всі права, дані з ласки царя, могли бути так само й відібрані, але, на жаль, сам гетьман “вважав своїм обов’язком гетьманським кланятися просити і буквально чолом бити за ласку цареві” [1, с. 372]. Скоріш за все, справа в тому, що за десятиліття московської зверхності українське суспільство, козацтво та старшина психологічно звикли до неї, а Росія з її монархічним устроєм та великодержавною теорією, не могла змиритись з козацькою демократією. Зміни, що відбувались, виявились незворотними, а суспільна еліта, надломлена під час царювання Петра I, так і не спромоглася підвестися з колін. М.С. Грушевський досить об’єктивно аналізує події політичної історії вказаного періоду та зміни, пов’язані з ними, у внутрішньому житті суспільства. Побойуючись бунтів козацької вольниці, Росія, посилюючи свій вплив на півдні, робила все, щоб приборкати її та приборати українські землі до своїх рук. Гетьман Данило Апостол (1727–1734 рр.) намагався упорядкувати та посилити значення органів гетьманського управління, але важко було впроваджувати власну політику, намагаючись боротися проти засилля росіян і водночас, маючи навколо себе нові покоління українців “виховані в московській школі” [1, с.374].

Відновлення гетьманату було доповнене ще однією подією – поверненням запорожців. Російський уряд, зацікавлений у козацькому війську на випадок війни з Туреччиною; видає в 1733 р. офіційну царську грамоту, що оголошувала прийняття запорожців під російську зверхність. У 1734 р. було засновано Базавлукську Січ, відбулося повернення старих свобод, козаки присягнули на вірність цариці та підлагали головному російському воєначальнику в Україні. Понад 7000 запорожців мали за свою службу отримувати 20 тис. рублів щорічно [1, с. 373].

Тільки необхідність примусила царицю Анну, рішучу супротивницю української автономії, піти на цей крок. У 1734 р., після смерті Апостола, знову було скасовано гетьманство. Друкований указ, в якому призначалося правління гетьманського уряду (з 3-х українців та 3-х росіян) на чолі з князем Шаховським, доки не знайдеться “доброго і вірного чоловіка к тому знатному уряду” [1, с.374], був не чим іншим, як політичним маневром. Гетьманщина знову перейшла у відання сенату, а фактичним її правителем мав стати князь Шаховський [2, с. 257]. Князь взагалі пропонував скасувати колегіальне управління, замінивши його призначеним урядом намісником, однак цариця не зважилася на різкий захід. Грушевський наголошує на тому, що українські члени уряду не мають впливу на хід справ, але повністю відлучити старшину від урядування ще було зарано [2, с.258]. Також Шаховському наказали дбати, щоб на урядові посади призначалися гідні росіяни й українці, приохочувалися б до московсь-

ких порядків, а простим людям пояснювали, що порядки ті заводяться для захисту їх від кривди старшини [1, с. 375]. Але видатний історик надає нам яскраві приклади, як саме поводитися російські урядовці, нехтуючи правами та привілеями козаків, старшини, священнослужителів української церкви. У 1737 р. князь Барятинський заарештував весь київський магістрат та вилучив всі міські грамоти, щоб члени магістрату не посилалися на них, як на доказ своїх прав [1, с.376]. Важким тягарем лягала російська влада на Гетьманщину, старшина, не здатна повернути собі політичне лідерство, пристосовувалась до московських порядків, збільшувала свої земельні володіння, пригнічувала козаків та козацьких. Страшні перекази про допити і слідства Таємної канцелярії довго ходили по Україні [1, с.377]. Як доказ тяжкого стану Гетьманщини, Грушевський наводить уривок з листа міністра А. Волинського Біронові: "... не думав я, що така вона пуста і стільки множество тутешнього народу пропало, ... робити нема кому і нема чим" [1, с. 379]. Десятиліття постійний війн, перебування польських, татарських, турецьких, російських військових частин – все це витримувала Україна, віддаючи людей, землю, владу, прагнучи свободи та мирного життя. На жаль, геополітичні умови не дозволили затвердитися козацькій державності, а московський протекторат поступово перетворювався на володарювання російських урядовців, впливаючи на соціально-економічний розвиток та психологічний стан нових поколінь українців, на що справедливо вказував М.С. Грушевський.

Останній відступ від політики скасування української автономії стався під час царювання Єлизавети, коли Гетьманщина одержала свого останнього володаря-гетьмана Кирила Розумовського (1750–1764 рр.). За висловом Грушевського, були відновлені установи гетьманської влади майже у тому вигляді, в якому вони існували до реформи 1722 р., окрім того, К. Розумовському була підпорядкована Запорізька Січ [2, с. 259]. Такою була відповідь цариці на петиції старшини та полковників, але навіряд чи дочка Петра I прагнула до відновлення сильної гетьманської влади, відомо, яке значення відіграли у цих подіях амурні відносини з Олексієм Розумовським та геополітичні розрахунки [1, с. 379].

У 1750 р. 22-річний К. Розумовський став гетьманом, яку ж оцінку його діяльності надає М. Грушевський? Президент Російської академії наук, прирівняний до рангу фельдмаршала, новий гетьман спочатку користувався значною самостійністю, чим українська старшина скористалася не тільки задля збагачення та закріплення станових переваг, а й упорядкування адміністративно-судової організації Гетьманщини [2, с.260]. Сам гетьман був чоловіком, чужим Україні й її життю, але з огляду на його статус російські урядовці не втручалися в українські справи.

Скасування гетьманату і української автономії було вирішене урядом Катерини II з самого початку царювання, "аби вік і ім'я гетьманів щезло, а не тільки щоб яканебудь персона була визначена на сей уряд" [1, с.419]. За оцінкою Грушевського, цариця була справжньою послідовницею централізаторської політики Петра I. Незабаром знайшовся й привід для скасування гетьманату, яким стало прагнення Розумовського зробити гетьманський титул спадковим в своєму роді та записка Теплова про "непорядки українські" [1, с. 420]. На думку Грушевського, цього вистачило, аби знищити Гетьманщину і нарешті звести Україну до стану звичайної російської провінції, хоча це й тоді не стало одномоментним актом і тривало близько 20 років, починаючи з 1764 р. (скасування гетьманату), закінчуючи скасуванням козацької служби та полків у 1783 р. [1, с. 420, 433].

Значну увагу історик приділив змінам, що відбулися в устрої та суспільних відносинах Гетьманщини [1, с. 383–387]. На його погляд, полковий устрій більше підходив до воєнної мобілізації, ніж до адміністрування, а зусилля гетьманів, спрямовані на

його упорядкування, зводилися нанівець діями російської адміністрації, особливо після смерті Данила Апостола [1, с. 383]. Козацька демократія змінилася на старшинську владу, а після того, як полковників починає призначати уряд та забороняється знімати їх без відповідного указу, зменшилась залежність полкової ланки від гетьмана [2, с. 261]. Принцип козацького самоврядування зовсім виродився і під час гетьманування К. Розумовського мав аристократичний характер, виборність старшили стала справою більш ніж формальною [2, с. 262]. На думку Грушевського, найслабшою стороною устрою Гетьманщини були суди, бо народне звичаєве право не було писане, а судді користувалися пізнішими редакціями Литовського статуту й тільки з 1727 р. комісія українських юристів починає розробку єдиного збірника законів, котрий так і не був запроваджений урядом [1, с. 387]. Окрім того, судових інстанцій було багато, не визначалась конкретно їх компетенція та порядок судочинства [2, 262]. Таким чином, неважно зрозуміти, що подібна судова безсистемність далеко не сприяла розвитку та зміцненню козацької державності, призводила до хаосу в адміністративній системі Гетьманщини. Реформа, яку намагався запровадити уряд Розумовського, теж базувалась на виданнях Литовського статуту і робила останній кров до повернення дореволюційного устрою або шляхетського, визнаючи старшинські суди як шляхетські (за оцінкою видатного історика) [2, с. 263; 1, с. 387].

В своїх узагальнюючих працях: “Ілюстрованій історії України” та “Очерке истории украинского народа”, Грушевський надалі намагається порівняти становище в суспільно-політичному та державному житті з ситуацією в культурній, науковій та освітній сферах, справедливо зауважуючи, що так само, як у суспільному житті, “тратила свою цінність Східна Україна і з погляду національної культури” [1, с. 390]. Після того, як українська православна церква потрапила в залежність від московського патріарха (1686 р.), російські урядовці могли забороняти українські видання, що дало себе відчути й на видавничій справі [1, с.391]. До занепаду йшла й українська освіта, яка здебільшого зберігала свій потенціал у першій половині XVIII ст., але навіть такий центр, як Київська академія, не відповідав взірцям сучасної європейської науки XVIII ст. [1, с. 394, 395]. За висновком Грушевського, академія разом з іншими колегами ставала спеціально духовною школою, а широкого культурного значення вже не мала [1, с. 396]. Політичні й культурні обставини розвитку, розглянуті вченим, вели Україну до занепаду, навіть Гетьманщина, маючи кращі за всіх українських земель умови, завдяки впливу російських урядовців та змінам у суспільному житті, не використала цей шанс [3, с. 438; 6, с.12]. За висловом Грушевського, онуки козаків, що руйнували магнатську зверхність над Україною, самі перетворились на магнатів, які, переконавшись у неможливості боротьби з Москвою, намагалися зрівнятися в правах зі “шляхетством великоросійським”, увійти до складу імперської аристократії [3, с.439; 6, с. 91]. І далі він робить висновок, що відірвана від народу козацька старшина, почувавши себе невпевнено, з легкістю приймала чужі звичаї, мову, культуру, але не дивлячись на це, навіть після ліквідації автономії, українці зберігали любов до України та своєї нації [3, с.439, 440]. Немає сумніву, що автономія, хоча й урізана, підтримувала національний патріотизм і можливо, її продовження надало б нових сил національному життю, а пам’ять про неї мала велике значення у подальшому українському відродженні [3, с.441, 442].

Таким чином, наукова спадщина М.С. Грушевського, втілена в його узагальнюючих працях з історії України, надає нам синкретичну картину суспільно-політичного та національно-культурного розвитку постмазепинської Гетьманщини, але концептуальний підхід вченого, зосереджуючи нас тільки на процесі занепаду Гетьманщини та ліквідації її автономних прав, не визначає позитивних моментів зовнішньополітич-

ного становища та соціально-економічного розвитку Лівобережної України. Безперечно, ліквідація автономії була тяжкою втратою для національного розвитку, але об'єктивні історичні умови склалися саме для цього. Російське володарювання, як і всі інші, принесло з собою як позитивні, так і негативні зміни, поряд з монархією та кріпацтвом європейську культуру та освіту, що, на нашу думку, певною мірою сприяло культурному відродженню XIX ст. Поступово стабілізувалась зовнішньополітична ситуація навколо України, майже всі українські землі до кінця XVIII ст. увійшли до складу однієї держави, припинились війни, що у майбутньому, не зважаючи на колоніальну політику царату, сприяло перетворенню України в один з найрозвиненіших регіонів Російської імперії та збереженню національних здобутків, про що свідчать події початку та кінця XX ст.. З'єднуючи процеси, що відбувались на території Лівобережної України під час правління останніх гетьманів, вчений впевнено доводить, що, на жаль, українська козацька державність XVIII ст. в результаті складних геополітичних умов та поступов нарощуваного впливу російських органів влади, мови, звичаїв, культури та незворотних змін у суспільному житті, йшла до занепаду й історично не мала майбутнього. Оцінивши процеси формування національної свідомості, вчений, між тим, доводить, і це безперечно, що не можна недооцінювати роль української автономії II половини XVII –VIII ст., яка заклала підвалини фундаменту національної самосвідомості та державності України, а історичні події цього періоду, не зважаючи на їх складність та суперечливість, свідчать про життєздатність українського народу, його культури та державності. На нашу думку, козацьке минуле повинно підтримувати в нас велике почуття патріотизму та любові до нашої Батьківщини. Об'єктивна оцінка історичних подій та процесів сучасними істориками може надати привід для певного переосмислення минулого нашого народу.

Література.

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України.–К., 1992.
2. Грушевський М. Очерк истории украинского народа.–К., 1991.
3. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины.–К., 1997.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 р.–К., 1991.
5. Грушевський М.С. Як жив український народ. Коротка історія України.–К., 1991.
6. Грушевський М. На порозі нової України.–К., 1991.
7. Грушевський М. Вибрані праці.–Нью-Йорк, 1990.
8. Грушевський М. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського.–Львів, 1994.

РОЗДІЛ II. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ

В.І. Танцюра.

Боротьба за владу між Центральною Радою і більшовиками в 1917—1918 рр.: особливості, перешкоди, помилки.

В сучасній історичній науці одним з першочергових завдань є розробка науково виваженої концепції трактування Української революції 1917–1920 рр., питання про ставлення перш за все до державних формувань, які з'явилися внаслідок Української революції: Української Народної Республіки (УНР) та Української Соціалістичної Радянської Республіки (УРСР). Обидві вони, якщо мислити неупереджено, були фазами в розвитку української державності, а тому жодної з них не можна викинути з нашої історії. Принципове трактування та відповідне відзначення подій Української революції потребують виваженого врахування досить складних історичних обставин. Не можна заперечувати того факту, що під час революції досить великий сегмент політично активних і національно свідомих українських сил прийняв так звану “радянську платформу”. І особливо це яскраво проявилось в Україні майже зразу після жовтневих подій в листопаді 1917 року в Петрограді.

9 листопада 1917 року в Києві на площі Б. Хмельницького відбулося свято присвячене історичній події в житті українського народу – проголошенню Української Народної Республіки. Газета “Народна воля” повідомляла, що в ньому прийняли участь майже всі військові частини м. Києва, робітники залізничних майстерень, студенти, учні середніх і народних шкіл з червоними та українськими прапорами. Вітали УНР кийвські дружини, український полк георгіївських козаків, полк богданівців, курінь ім. Т. Шевченка. Вітали Україну навіть донські козаки [1, с. 403–404]. І це не дивлячись на те, що ще 27 жовтня 1917 р. Центральна Рада рішуче висловила протиповстання в Петрограді й підкреслила, що “буде завзято боротися зі всякими спробами підтримки цього повстання на Україні” [1, с. 363].

Але подальший перебіг подій був настільки складним, що Центральна Рада на деякий час втратила їх орієнтири. Це їй дорого коштувало. Центральна Рада недооцінила масштабів більшовизму та реальних перспектив його розвитку. Вийшовши зі складу Малої Ради, вони не зупиняються ні перед чим. Більшовицька преса розгорнула кампанію дискредитації Центральної Ради нібито “буржуазно-націоналістичної” за характером, яка не представляла інтереси трудящих України, а зачепитися було за що. Адже в резолюції Центральної Ради про владу в Україні йшлося про необхідність переходу влади “до рук всієї революційної демократії”, але ніяк не до рад робітничих і солдатських депутатів, які були з її точки зору тільки часткою революційної демократії. Центральна Рада чомусь не зважила на те, що в 1917 р. на місцях більшість рад була не більшовицькою. Навіть приймаючи резолюції на підтримку Петроградського раднаркому, вони не висловлювались проти Центральної Ради, вважаючи її крайовою владою в Україні. Вимога ліквідації Української Центральної Ради виходила виключано з Петрограда. Раднарком не шукав згод, порозумінь або компромісів. Він прагнув єдиної мети – захоплення влади в Україні більшовиками. Це було можливо зробити за допомогою рад, попередньо усунувши від влади Центральну Раду. Хоча соціальна база рад в Україні була вкрай вузькою, але й створення Центральної Ради відбулося таким чином, що вона не була представницькою організацією усього населення України. Для цього були потрібні загальні вибори. Цим не могли не скористатися більшовики.

Вони використовують тактику усунення Центральної Ради з державнополітичного життя за допомогою контролюваного ними виборчого процесу всередині рад. Задля

цього й було вирішено 4 грудня 1917 р. скликати I Всеукраїнський з'їзд рад у Києві.

Центральна Рада намагається заблокувати цей з'їзд. В розмові М.В. Порша по прямому проводу зі Сталіним підкреслювалось, що призначення виборів в Українські установчі збори робить лишнім Всеукраїнський з'їзд Рад, який стане тільки перешкодою в праці Генерального Секретаріату в справі успішного проведення соціально-економічних реформ, намічених в III Універсалі Центральної Ради. Це була серйозна помилка.

Більшовики домагаються негайного скликання Всеукраїнського з'їзду робітничих і солдатських депутатів, виходячи з погляду, що влада до Українських установчих зборів не може залишатися в руках Центральної Ради, а повинна перейти до з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, а на місцях до рад робітничих і солдатських депутатів.

Як бачимо, більшовики намагалися скористатися невизначеністю Центральної Ради в цьому питанні, хоча необхідних передумов для цього у них не було. На той час більшовики в Україні мали значно меншу підтримку населення, ніж у Росії. Про це свідчили хоча б результати проведених у листопаді 1917 р. виборів до Всеросійських установчих зборів, на яких більшовики отримали 10% голосів, тоді як українські партії близько 75% [1, с.572].

Коли наполеглива робота контролюваного більшовиками оргкомітету по скликанню Всеукраїнського з'їзду Рад наближалася до кінця, то виявилось, що у Києві зберуться не всі делегати. Не рахуючись з оргкомітетом, есеро-меншовицький виконком рад Донецько-Криворозької області призначив на цей же час свій з'їзд у Харкові.

В свою чергу оргкомітет, щоб обмежити кількість сільських депутатів, серед яких більшовики не користувалися впливом, впровадив стосовно них явно дискримінаційну політику.

Тоді Центральна рада після цього змінює тактику бойкотування Всеукраїнського з'їзду Рад і за тиждень до його відкриття скликає до Києва делегатів від селянських спілок. У відповідному циркулярі визначалися не узгоджені з оргкомітетом і вигідні вже Центральній Раді норми представництва делегатів рад від сільської місцевості. Більшість із 2 тис. делегатів підтримала Центральну Раду. Керівництво з'їзду взяли на себе есери, обравши його головою М. Грушевського [1, с. 506, 579].

I Всеукраїнський з'їзд Рад висловився за підтримку Центральної Ради і засудив ультиматум Раднаркому Росії, назвавши його агресивним замахом проти УНР [1, с. 509–510].

Тоді члени РСДРП(б) на чолі з В. Затонським (124 особи) переїхали до Харкова. Становище в країні різко загострилось. Раднарком оголосив стан війни між Росією і Україною й направив в Україну (Харків) збройні сили.

Передові підрозділи більшовиків під командування Сіверса прибули у Харків 9 грудня. Їх діяльність була однозначною – ніяких сантиментів в питаннях про владу. Навіть прохання Артема не чіпати місцевих більшовиків-ревкомівців, які не знаходили можливим конфліктувати з Центральною Радою, були знехтувані. Більш того, Сівере вирішив знешкодити місцевих радівців. Спочатку було захоплено бронедівізіон харківських радівців і їх воєнні казарми. Одночасно були заарештовані комендант міста Чеботарьов і член військової ради Павленко. Радівці підкорились.

Під захист більшовицьких військ з Києва до Харкова переїхала і частини делегатів Всеукраїнського з'їзду Рад, переважно більшовики.

Об'єднавшись з делегатами III областного з'їзду рад Донбасу й Криворіжжя, ці дві групи делегатів констатували себе як Всеукраїнський з'їзд Рад, хоч репрезентували лише 86 рад України з 300 існуючих на той час і, безумовно, не відображали волі всього народу [1, с.31].

Більшовицький з'їзд Рад визнав УНР федеративною частиною Російської Республіки, поширивши на неї чинність ленінських декретів.

З'їзд обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) – найвищий державний орган влади у період між з'їздами на чолі з лівим соціал-демократом Юхимом Медведєвим (1886–1938).

ВУЦВК 17 грудня сформував перший український уряд – Народний Секретаріат. Схожість назви з урядом Центральної Ради теж була не випадковою. У підписаній Леніним поздоровчій телеграмі Раднаркому створений з'їздом орган влади було названо незвичайно для більшовиків в однині: “Робітнича і селянська Рада”

Центральну Раду більшовики завжди називали буржуазною Тому стало цілком зрозумілим ідеологічне оформлення здійсненого більшовиками грудневого перевороту в 1917 р. в Харкові, а тобто і в Україні. Народжені революцією національно-державні структури є недоторканими, а персональний склад органів влади змінено законним шляхом, на Всеукраїнському з'їзді Рад.

Народний Секретаріат відразу ж оголосив про поширення дії в Україні декретів російського Раднаркому. Фактичні ж повноваження уряду були обмеженими: господарське управління здебільшого здійснювало командування Червоної Армії та російські емісари. (Не випадково до 4 березня 1918 р. не було керівника уряду.).

У самому керівництві республіки люди, які б відстоювали ідею Української радянської державності, становили абсолютну меншість.

Настільки правомісними були дії більшовиків у Харкові?

Чи були найменші підстави для проголошення Харківського з'їзду Всеукраїнським та узурпації ним влади?

Цілком ясно, що ні. Всі ці дії не витримують критики.

Але у революції свої закони, які не піддаються формальній логіці та правовим нормам.

Проявивши пасивне ставлення до подій у Харкові, допустивши утворення альтернативного уряду, не вживши рішучих заходів щодо його ліквідації, Центральна Рада по суті сама всунула голову у зашморг. Подальша її діяльність стала вельми проблематичною.

Виявилось, що влада Центральної Ради була здебільшого декларативна, особливо на місцях, де так і не було створено органів державного апарату, наділених реальною владою. Стратегічних прорахунків було допущено у формуванні національної армії, до якої керівництво Центральної Ради ставилося негативно. Стан суспільства був складним. Більшовицька агітація не проходила без сліду. У Харкові українізовані частини, кількісний склад яких у декілька разів перевищував чисельність загонів Сіверса, не виявили більшовикам практично ніякого опору. Те саме спостерігалось у Полтаві. Трагедія сталася під Крутами.

Невиразність стану українського суспільства передалася і політичним силам. Вона стала помітною в самій Центральній раді, де з'явилось, з одного боку, ліворадикальне угруповання, а з іншого – посилювалися антиукраїнські настрої серед неукраїнської демократії.

В сучасних умовах різні політичні сили країни, особливо під час виборних кампаній, намагаються трактувати події 1917–1918 рр., виходячи із кон'юнктури політичної боротьби, “викриваючи” своїх супротивників та їхніх ідейних попередників часів революції аж до звинувачень у зраді національних інтересів.

Тому принциповий науковий аналіз має стати над антипартійними суперечками і віддати перевагу виваженому ставленню до історичного минулого України, не ображаючи пам'яті поколінь, враховуючи регіональні особливості української історії XX століття.

Література:

1. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т.–т.1.— К., 1996.
2. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т.–т.2.– К., 1997.

Розвиток політичних поглядів Дмитра Донцова у роки Першої Світової війни та боротьби за українську державність (1914–1921 рр.)

Необхідність в спеціальному розгляді розвитку донцовських політичних поглядів у 1914–1921 рр. зумовлена насамперед тим великим значенням, яке має ця доба в загальній картині світоглядної еволюції діяча. Бо саме в цей хронологічно короткий, але насичений подіями, відрізок часу відбувся остаточний розрив Д. Донцова з його ранніми соціалістичними переконаннями та перехід його на націонал-державницькі позиції. Крім того, у цей період теоретиком були розроблені ідеї, безпосередньо достатні до створення ним ідеології “чинного націоналізму”, а отже, являють собою проміжну ланку між цією останньою та “націонал-соціалізмом” раннього Донцова.

Взагалі цей дуже важливий етап в інтелектуальній біографії ідеолога, як правило, випадає з поля зору дослідників його творчої спадщини. Досі немає жодної статті, не кажучи вже про монографії, які висвітлювали б політичні погляди Д. Донцова цього періоду. Навіть у найбільш ґрунтовному на сьогоднішній день дослідженні М. Сошовського вся увага сконцентрована здебільшого на тогочасній справді бурхливій і різноманітній діяльності Д. Донцова на громадсько-політичній ниві [1, розд. 6]. У той час, як його самобутній творчий доробок тих років, зокрема змістовні статті у львівських “Шляхах” (1915–1917 рр.), а також брошури “Українська державна ідея і війна проти Росії” (німецькою мовою, 1915; український варіант цієї книги: “Історія української державної ідеї” (1917)), Українська державна думка і Європа (1918), “Міжнародне положення України і Росія” (1918). “Мазепа і мазепинство” (1918), “Культура примітивізму” (1919) залишаються без належного аналізу.

У зазначений період розвиток політичних поглядів Д. Донцова перейшов через дві фази: це антиросійський сепаратизм з тактичною орієнтацією на австро-німецький військово-політичний блок у часі першої світової війни 1914–1918 рр., та державництво в формі гетьманського монархізму – 1918–1921 рр.

У роки першої світової війни завершується процес формування антиросійського комплексу Д. Донцова, що складає ядро його концепції політичного сепаратизму. Він сформувався поступово під дією різноманітних чинників, перейшовши в своєму розвитку певні стадії. Його початки походять ще зі студентських часів, і вагомий вплив у цьому відношенні справили на молодого Донцова ідеї М. Міхновського. Перебування ж на еміграції (з 1908 р.) та ближче ознайомлення з Європою зміцнили його почуття неприязні до Росії. Ось як описує тогочасний злам у своєму мисленні у листі до О. Бурггарда (Ю. Клена) сам Донцов: “... допіру тоді гаразд збагнув, що таке Росія, коли – на еміграції – зміг стати на таку віддаль від неї, яка уможливлювала обсервацію і порівняння” [2, с. 507].

Хоча на початку 1913 р. Д. Донцов ще висловлював надію на те, що “російське суспільство все-таки віднесеться з великою увагою до потреб українців” [3, с. 34]. Його виступ влітку того ж року з сепаратистськими гаслами ознаменував відкритий розрив з Росією. Відтоді він усі свої сили спрямовує на безкомпромісну боротьбу з москвофільством серед українства в усіх його формах та обличчях.

Ідея відокремлення України від Росії слугувала для Д. Донцова свого роду універсальним світоглядним критерієм. Згідно з ним, до оцінки кожного суспільного явища, кожної політичної акції слід підходити перш за все з міркою: “чи це допоможе справі культурної, політичної і релігійної сепарації українського народу від Росії чи ні» [4, с. 358]. З цього випливає, що ідеолог розумів гасло українського сепаратизму не лише в значенні суто правно-державного відокремлення України від метрополії,

але й у значно глибшому сенсі культурно-духовного самовизначення першої по відношенню до цієї останньої.

У своїй боротьбі з впливами російської культури серед української інтелігенції Д.Донцов дійшов до повного заперечення будь-якого позитивного значення їх для українців. З позиції безоглядного західництва він відкидав російську культуру як “культуру розкладу” та “примітивізму” [5,6].

Такі оцінки Донцовим російської культури видаються вочевидь і однобічними, і надто категоричними, хоч вони у нього й були в zasadничені певною логікою. Ще в своїй брошурі “Модерне москвофільство” (К., 1913) він звертав увагу на те, що “віра в єдиноспаємість російської культури замикає нам дорогу до першого джерела всякої культури – до Заходу” [7, с.12].

З цих самих причин Д.Донцов став активно пропагувати ідею нової релігійної реформації на Україні. Не будучи, за його власним зізнанням, визнацем жодної з релігій (4, с.357), він перейнявся гарячою симпатією до греко-католицької церкви. При цьому публіцист не приховував того, що він керується суто утилітарно-політичними міркуваннями. Згідно з ним, релігія, що зможе “поглибити культурну пропасть між українцями й Росією – є під зглядом національно-політичним корисною, кожна інша – шкідливою” [4, с.358]. За Донцовим, перевага унії перед православ’ям, у тому числі перед автокефалією, та протестантством, полягає в тім, що, по-перше, греко-католицька церква має свій духовний осередок поза межами російської держави; по-друге, завдяки перейняттю від католицизму чіткому поділу на світську та духовну владу є ворогом православному цезаро-папізму [4, с.354–355].

Продовжуючи провідні думки свого реферату “Сучасне політичне положення націй” (1913), Д. Донцов у своїх статтях 1915–1917 рр., зокрема в львівських “Шляхах”, основний наголос робив на актуальності гасла політичного сепаратизму, а не самостійності. При цьому він виходив з того, що Україна поки що не є самостійним міжнародним чинником. В умовах же запеклої боротьби імперіалістичних держав за гегемонію в світі вона мусить передусім визначитись зі своєю зовнішньополітичною орієнтацією (8, с. 170). Це не означало зречення Донцовим ідеалу політичної самостійності України. “Самостійна Україна”, — пише він, — є нині, як і вчора, і завтра — нашою провідною зорею” [8, с.170]. Але ж, щоб дійти до цієї мети, слід визначити реальний шлях до неї. Якраз такий шлях, на думку публіциста, і являє собою зорієнтований на Австрію політичний сепаратизм [8, с.171].

Отже, донцовська програма політичного сепаратизму спиралася на глибоко прагматичну ідею взаємодоповнюваності самостійницьких змагань та обачливої зовнішньополітичної орієнтації. Цей холонокровний політичний прагматизм мислителя помітив ще рецензент його брошури “Модерне москвофільство” О. Саліковський, визнавши, що Донцовим у зовнішній політиці “заперечуються як прояви політичної безграмотності, не лише тільки етичні моменти..., але й навіть емоціональні, і все визначається “об’єктивним ходом речей на ґрунті інтересів і їх тільки одних” [9, с. 133].

Однак вже у низці донцовських статей 1915–1917 рр. у львівських “Шляхах” можна спостерігати зміну деяких пріоритетів ідеолога українського сепаратизму, зокрема, переставлення ним наголосів з об’єктивних факторів національно-визвольної боротьби на суб’єктивно-психологічні її моменти. Таким чином, у політичному світогляді діяча з’являються свіжі зміслові пліни, що являли собою вже виразні зародки його пізнішої ідеології “чинного націоналізму”.

Так, скажімо, гостра критика Д.Донцовим політичного світогляду тогочасного українства, зокрема, т. зв. “національних святощів” зраджує автентичні риси його пізнішої боротьби з українським “провансальством”. У своїй статті під уципливо-

провокаційною назвою “Нарід-бастард” (вперше була надрукована ще у жовтні 1914 р. у берлінській газеті “Tag”) Д. Донцов дошукується причин безнастанних хитань української політичної думки в будові нації. На його гадку, кінцевою причиною духовного розгартіяшу, що в ній дотепер панує, є “бастардівська” природа української нації [10, с.1]. Це справді невдале визначення публіциста викликало на нього та редакцію “Шляхів” справжню хвилю обурення з боку читачів, ображених у своїх патріотичних почуттях [11, с. 220–223]. Хоча Донцов і застерігав, що він вживає термін “нарід-бастард” не в сенсі “народ-байстрюк”, а в сенсі, в яким це слово вживається в біології [10, с.1].

Насправді йдеться про певну культурно-історичну маргінальність українського народу, яка полягає у тому, що на перший погляд українці як етнос являють собою якийсь проміжний тип між своїми сусідами – росіянами та поляками. Історично так склалося, що між трьома тими народами в формах їхнього національного життя існує вочевидь велика зовнішня подібність. Ось виходячи з цього факту, Д. Донцов і з’ясовує генезу українського москвофільства та крайнього націонал-радикалізму. Спільне між обома тими ворогуючими течіями є переконання у тому, що національні форми як такі є головною перешкодою стати українцям справжніми росіянами чи щирими українцями. Звідси спроби або на гвалт змінити ці форми, або довести, що вони є лише позірними. На глибоке ж переконання Д. Донцова, “націю творить не етнографічна самостійність, не давність походження, ні форми – лише та містична сила (містична, бо причини її ще не виявлені), котра зветься волею до життя, волею творити окрему гуртову одиницю між расами” [10, с.6].

Роблячи наголос передусім на динамічних, вольових чинниках націотворення, він зауважує, що і малі різниці можуть викопати провалля між українцями та їхніми сусідами, якщо буде сильна воля їх затримати й плекати [10, с.6]. Донцов хоче тим сказати, що загроза денационалізації для українського народу полягає не в близькості чужонаціональних форм, а в кволості його національної будови. Причиною ж цієї останньої, згідно з ним, є “діри” в соціальній, культурній і політичній структурі нації, рудиментарність деяких форм національного життя. Тому завданням часу є “заповнювати пороблені історією люки в нашій соціальній, політичній і культурній будові – акцією індивідуальною і масовою, пам’ятаючи, що нарід або має бути цілостним, з усіма прикметами модерної нації, або його зовсім не буде” [10, с.8–9].

У своїй статті “Національні святощі” (травень-червень 1916 р.) він піддає нещадній критиці “аксіому безсмертності нації”, назвавши її “найшкідливішою” та “найреакційнішою” оманю [12, 448]. По-перше, віра у вічність нації призвичаює до квієтизму, себто до пасивності (12, 450). По-друге, той “фаталістично-оптимістичний погляд на націю” шкідливий ще й тому, що “принижує цілі нації, навчаючи її навіть в марнім вегетованню відіти чин, вартний згадки в анналах історії” [12, 451].

Донцов віддає перевагу іншому світоглядові, світоглядові боротьби, хоч і не певної перемоги, але за те веденої з щораз інтенсивнішим запалом перемоги або загинути (12, 450). Він визнає за краще сумніватися у будучині нації, аніж заспокоювати себе байками про безсмертну душу нації та її світле майбутнє. Бо, як він пише, “ту безсмертність ми маємо ще собі вибороти” [12, 454].

В іншій своїй статті під промовистою назвою “Катова вечір” (себто остання вечір присудженого на страту) Донцов закликає українство перейнятися тим почуттям великого трагізму, що лежить у нашій історії, тим ніщівським *amor fati*, що полягає у “вмілості глядіти правді – часом жорстокій – прямо в очі” [13, с. 84].

Ідеолог добре здавав собі справу з того, що тільки сильна індивідуальність може дозволити собі привілей дивитися на дійсність без “рожевих окулярів”, а головне,

мати волю впроваджувати в неї свій ідеал. У статті “Шевченко і наша генерація” він з’ясовує ті головні якості, які повинні мати такі люди. На його думку, характерною прикметою всіх великих історичних діячів були “цілість їх натури, їх органічна неспосібність до компромісу з чужими їм ідеями і почуваннями, їх “односторонність” [14, с. 226]. Того духа безкомпромісовості, який, за Донцовим, є властивий не лиш великим людям, але й великим народам, того духа бракує українству.

При цьому він не заперечує політичних компромісів як таких, розрізняючи компроміс щодо засобів та компроміс щодо долі. Перший він приймає, другий беззастережно відкидає. Найбільше ж його тривожило те, що найвищою засадою тогочасної української політики стало, як він каже, “пригинатися до землі перед кожною силою” [14, с. 228].

Характерний приклад політичного компромісу в донцовському розумінні являє собою його проавстрійська зовнішньополітична орієнтація у час першої світової війни. Зроблена Д. Донцовим ставка на перемогу австро-німецького військово-політичного блоку у війні аж ніяк не означала його засадничого австро- чи германофільства. Як тільки був заключений Брестський мир (9 лютого 1918 р.), який, власне, знаменував собою закінчення першого етапу, передбаченого донцовською концепцією двоступеневого визволення України,— себто етапу політичної сепарації України від Росії, Донцов став виношувати думку про нову геополітичну комбінацію. Його погляд все частіше звертався в бік Великобританії.

Показовим у цьому відношенні був його реферат “Міжнародне положення України і Росія”, виголошений 17 квітня 1918 р. в Актовій залі київського Комерційного інституту (згодом виданий окремою брошурою). У ньому Д. Донцов вже заявляє про те, що він взагалі є противник усякого постійного зближення з будь-якою воюючою групою. З його погляду, потрібна “лише кооперація з тим, хто в даний момент боронитиме республіку від реваншу з сторони Росії. Такою державою наразі є Німеччина, завтра вона нею може не бути... Другою державою з контрою ми могли б кооперувати проти Росії могла бути Велика Британія” [15, с. 17]. Варто підкреслити, що ці слова були сказані тоді, коли німці почувалися на Україні повними господарями.

Однозначно-негативно Донцов ставився лише до компромісів з Росією, бо ця остання, за його власними словами, “є з натури річчю — нашим невблаганним і принципіальним ворогом” [16, с. 128]. Особливо ж він остерігав своїх земляків перед наївною вірою в добре серце братньої російської демократії та надіями на те, що достатньо лише демократизувати російську державу і українська проблема буде легко розв’язана.

Одразу ж після лютневої революції 1917 р. в Росії публіцист пише статтю “Петербурзький переворот (квітень 1917 р.), в якій нагадує російським українцям, перебуваючим в атмосфері радісної ейфорії свободи та загального братерства, про ті великі небезпеки, що загрожують їм з боку оновленої російської держави. Новий режим, вважав Донцов, мимоволі принесе українцям “свободу організації національних сил”. Однак демократизація Росії сприятиме не лише національному відродженню поневоленої нації, але й націоналістичній реакції з боку російського суспільства. І цей “суспільний націоналізм”, зазначає він, буде набагато небезпечнішим, аніж брутальний, але часто безпрудний і позбавлений системи націоналізм бюрократії [16, с. 128–129].

Тим-то більш за все, на його думку, “треба боятися погодження українців з російською державою за ціну кількох ілюзій, котрі протягом пари літ розвіються як дим”. Коли б росіянам вдалося “червоною стяжкою прив’язати нас міцніше, як досі, до возу їхньої державності,— то мусілись би оглакувати революцію!” — пророчно зауважує він [16, с. 130]. Щоб не допустити до цього, ідеолог сепаратизму радить своїм землякам у Росії “не зрікаючись конечних компромісів, розвинути прапор власної національної революції та виповести од-

верту війну централістському яacobінству та ліберальному імперіалізму з одної сторони, ідеї російської державності з другої” [16, с. 132].

Згідно з “квітневими тезами” Д. Донцова актуальними на той момент гаслами для російських українців були: скликання українських Установчих Зборів з правом визначати політичний устрій краю і його стосунки з Росією; жадання (подібно до фінів) міжнародних гарантій для свободи України, незалежно від змісту цієї останньої. Паралельно мала б іти інтенсивна організація всіх культурних, економічних і політичних сил на Україні [16, с. 132].

Після повернення у 1918 р. Д. Донцова на Україну його політичні погляди швидко еволюціонують від націонал-революційного сепаратизму в бік державницького консерватизму. Навряд чи слід вважати випадковою активізацію діяча в лавах консервативної партії українських хліборобів-демократів, а згодом і його діяльність на посаді шефа пропаганди в адміністрації гетьмана П. Скоропадського. Бо передумови для такого зсуву вправо у світогляді Д. Донцова безперечно були. І пропаганда ним у 1913 р. ідеї союзу українства з аристократично-клерикальною Австрією з метою реалізації програми сепаратизму була чи не найпершим кроком у цьому напрямі [17].

Звичайно, Д. Донцов підтримував гетьмана П. Скоропадського не тому, що хотів повернення старих порядків, а тому, що бачив у ньому українського Бонапарта, який покликаний зміцнити українську державність. Як і Наполеон, гетьман повинен був закріпити за селянством всі соціальні здобутки революції, накладаючи, за донцовським виразом, “намордник” на довгоязиких “ідеологів” зліва, при потребі, розстрілюючи тих реакціонерів, що задумали відновляти старі порядки [18, с. 167–168].

Головною ж метою Донцова були “сила і блеск держави”. Задля цієї мети він був згодний на будь-які компроміси. Ще й досі звучать актуально його слова, сказані ним майже 79 років тому: “Мусимо бути більше державниками, як (ніж – М.Ч.) націоналістами, пам’ятаючи, що жид, поляк або москаль, що твердо стоять на ґрунті української державності, є її ліпшою підпорою, як (ніж – М.Ч.) українці, що марять про федерацію. Мусимо йти дорогою соціального компромісу, коли хочемо бути безкомпромісовими що до ідеї української державності” [15, с. 20].

По кривавому досвіді війни та революції змінюється на краще й загальне ставлення до Донцова з боку української громадськості. Так, у 1917–1919 рр. схвальними рецензіями на донцовські роботи відгукнулися такі відомі українські діячі, як С. Єфремов, К. Лоський, П. Стебницький [19, 20, 21, 22]. Зростання авторитету Д. Донцова в очах української громадськості дуже добре відбив у своїй рецензії П. Стебницький. Він схарактеризовував Д. Донцова як цілком респектабельного політика, що пройшов європейську школу, на собі випробував практику російської дійсності в національній справі, пережив складну гаму політичних комбінацій, яких осередком була українська національна ідея [22, с. 1037].

Підсумовуючи усе вищевикладене, можна зробити такі висновки. Бурхлива доба першої світової війни та української національної революції 1917–1920 рр. була для Д. Донцова, як і для багатьох його сучасників, дуже серйозним життєвим іспитом. Саме на цей період припадає найінтенсивніша діяльність мислителя на полі поточної політики. У ці буремні роки ним був накопичений чималий досвід як революційної, так і державотворчої праці, на основі якого, власне, й робилися потім теоретичні узагальнення та висновки.

У зазначений період часу політичні погляди теоретика еволюціонували від ідеології політичного сепаратизму з орієнтацією на військово-політичний блок Центральних держав до цілком послідовного державницького світогляду консервативного спрямування. Гетьманство ж Донцов сприймав не стільки як монархію у традиційній її формі, скільки як національну диктатуру бонапартистського типу. А отже, його геть-

манський монархізм не мав такої засадничої природи, як, скажімо, у В. Липинського, а носив ще в більшій мірі, ніж соціалізм у ранні роки його творчості, прагматичний характер. Бо для Д. Донцова все-таки найважливішим було мати власну державу, і в принципі він був ладен підтримати кожного, хто міг би забезпечити її зовнішню та внутрішню безпеку. У цілому ж ідеї, розроблені Д. Донцовим у добу першої світової війни та української національної революції 1917–1920 рр. перекидають необхідний “місток” від донцовської творчості раннього періоду до ідеології “чинного націоналізму” в 20–30-х рр.

Література:

1. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет.—Нью-Йорк. Торонто, 1974.
2. Рахманний Р. Дмитро Донцов і Юрій Клен: 1933–1939 // Україна атомного віку.—Торонто, 1988.—Т.2.—С.501–525.
3. Донцов Д. Русский империализм и украинство // Украинская жизнь.—1913.—№2.—С. 27–34.
4. Донцов Д. Справа унії // Шляхи.—1916.—Перший зшиток за май.—М.353–358.
5. Донцов Д. Культура розкладу // Шляхи.—1917.—С.346–362.
6. Донцов Д. Культура примітивізму: головні підстави російської культури — Львів, 1919.
7. Донцов Д. Модерне москвофільство.—К., 1913.
8. Донцов Д. Де-що про орієнтації // Шляхи.—1916.—Перший зшиток за лютий.—С.169–172.
9. Саликовський А. (Рецензія) // Украинская жизнь.—1913.—№1.—С.133.—Рец. на кн.: Донцов Д. Модерне москвофільство.—К., 1913.
10. Донцов Д. Нарід-бастард // Шляхи.—1917.—Перший зшиток за січень.—С.1–9.
11. Д.Д. “Нарід-бастард” // Там же.— с.220–223.
12. Донцов Д. Національні святощі // Шляхи.—1916.—Другий зшиток за май та перший і другий за червень.—С.448–454.
13. Донцов Д. Катова вечерея // Шляхи.—1916.—Перший і другий зшиток за січень.—С.81–84.
14. Донцов Д. Шевченко і наша генерація // Шляхи.—1916.—Перший і другий зшиток за март.—С.225–231.
15. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія.—К., 1918.
16. Донцов Д. Петербурський переворот // Шляхи.—1917.— С.125–133.
17. Донцов Д. Сучасне політичне положення і наші завдання.—Львів, 1913.
18. Донцов Д. Підстави нашої політики.—Відень, 1921.
19. Єфремов С. (Рецензія) // Книгар.—1918.—№6.—С.567–568.—Рец. на кн.: Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія.— К., 1918.
20. Лоський К. (Рецензія) // Там же.— №10.—С. 831–832.—Рец. на кн.: Донцов Д. Похід Карла XII-го на Україну.—К., 1918.
21. Лоський К. (Рецензія) // Там же.—1918.—№11.—С.892–893.—Рец. на кн.: Донцов Д. Ф. Енгельс, К. Маркс, Ф. Ляссаль про неісторичні нації.—К., 1918.
22. Стебницький П. (Рецензія) // Там же.—1919.—№1.—С.1037–1039.—Рец. на кн.: Донцов Д. Культура примітивізму.—Черкаси, 1918.

Дебати в IV Думі з приводу заборони святкування столітнього ювілею Тараса Шевченка.

Напередодні першої світової війни український рух вийшов уже на такий ступінь розвитку, коли задушити його, звести до рівня гурткового етнографізму стало неможливим. Це викликало сплеск російської шовіністичної реакції. Розгорталася боротьба з “мазепинством” – так почали називати в офіційних імперських колах український рух у будь-яких, навіть найлояльніших його проявах. Український рух проголошувався проявом австро-німецької інтриги. Звичайним явищем стали переслідування за приналежність до українських товариств, за передплачування українських часописів, за розмови українською мовою на службі, в гімназіях та училищах [4, с. 62].

Одним із яскравих проявів “антиукраїнської кампанії” стала заборона святкування столітнього ювілею від дня народження Тараса Шевченка. Цей факт викликав таке обурення у широких демократичних масах країни, він був настільки образливим для національних і взагалі людських почуттів, що сколихнув усю Російську імперію і поставив українське питання на порядок денний усього державного життя.

7 лютого 1914 року в Державну Думу було внесено запит до голови Ради міністрів з приводу заборони вшанування пам’яті поета Шевченка. Цей запит підписали тридцять шість депутатів Думи – члени кадетської, трудової та соціал-демократичної фракції. Пізніше до них приєдналися октябристи [3]. У запиті говорилося: “Тепер стало відомо, що міністр внутрішніх справ розіслав циркуляра губернаторам і градоначальникам, порадивши їм заборонити: прилюдні вшанування українського поета Т. Шевченка; найменування його іменем шкіл, вулиць, призначення стипендій, збирання жертв на фонд імені Шевченка і всякі громадські збори з приводу ювілею. Крім того, духовенству заборонено правити 25 лютого панихиду по рабу Божому Тарасі.” З приводу таких безглузвих розпоряджень опозиційні фракції вимагали пояснень чи дійсно міністр внутрішніх справ, з очевидним перевищенням своєї влади, зробив наказ про припинення виконання постанов міських Дум багатьох міст про вшанування пам’яті Шевченка. А також заборонив усіякі громадські збори у зв’язку з ювілеєм, для заборони яких нема підстав у діючому законі про збори від 4 березня 1906 року. Чи дійсно духовенство кількох губерній отримало розпорядження не служити панахид по Тарасу Шевченкові, розпорядження образливе для всіх віруючих християн, а якщо все це правда, то що збирається вжити Голова Ради Міністрів для того, щоб як вшанування пам’яті, так і служіння панахид могло відбутися без перешкод [3].

У результаті цього запиту справу ювілейного вшанування було перенесено на більш широкий ґрунт, і думські дебати з теми про ставлення до пам’яті поета перейшли до загального українського питання в його найширшій постановці.

Першим виступив грузинський депутат соціаліст-федераліст В.Л. Геловані. Він висловився за прийняття запиту, підкресливши, що єдиною причиною гоніння на Шевченка є те, що він писав рідною мовою, любив рідний український народ, жив його життям і приносив себе йому в жертву [2, с. 707–709].

Другим, від імені октябристів, виступив полтавський депутат граф Капніст Д. П. Промова нащадка відомого козацького старшини зводилася до примітивного етнографічного захоплення українською культурою, побутом, мовою, всім тим, що він називав “природною прихильністю кожного малороса до рідного йому краю”. Український же рух викликав у нього обурення “намаганням його прибічників нав’язати абсолютно не притаманну нам схильність до сепаратизму”, “нав’язати нам мову, яка малоруському народові не зрозуміла” [2, ст. 710–711]. І хоча граф Капніст виступив за

нагальність запиту, його промова була яскравим відображенням ставлення октябристської партії до українського руху взагалі.

Дебати навколо заборони вшанування ювілею Шевченка продовжувалися протягом чотирьох засідань Державної Думи.

Палку промову з цього приводу виголосив кадет Ф.І. Родічев. Заборону святкування він назвав неповагою до почуття національної гідності, остраху вільного, від душі сказанного слова. “Ви присутні при тому, – сказав депутат, – як вся міць Росії обертається в ніщо, в роздмухування внутрішньої ворожнечі замість розвитку відносин, які могли б скласти єдність любовного ставлення і єдність національної гордості” [2, ст. 718].

Ту ж ідею – необхідність політичного такту у ставленні до української нації – проводив у своїй промові катеринославський депутат кадет О.М. Александров. При цьому він звернув увагу на гостру потребу владнати внутрішні національні відносини, зважаючи на особливе міжнародне становище Росії. “Ви повинні визнати за українським народом те, що він має право на своє нарідчя, на свою мову, на те культурне самовизначення, якого він чесно домагається і просить”, – сказав депутат [2, ст. 926].

Думка про необхідність внутрішнього єднання національностей при задоволенні їх національних потреб була висловлена і київським депутатом С. О. Івановим.

Промови названих депутатів мали, здебільшого, загальногромадянський характер, аргументи, звернені і до політичного сенсу, і до совісті слухачів. В промовах інших ораторів наперед виступає національний момент питання, що розглядалося й саме воно зводилося до своєї внутрішньої суті. Трудовик В. І. Дзюбинський у своїй промові дав аналіз українського руху як прогресивно-демократичного чинника й прийшов до думки про необхідність його підтримки в загальних інтересах російської державності. “Українство винне в тому, – сказав депутат, – що не бажає змиритися з вимушеною національною смертю і вимагає законних гарантій для визнання його національних особливостей... Адже існування української мови й української історії становить історичний факт, який не можна викреслити ні наклепами, ні лайкою, ні репресіями...” Від імені трудової групи В.І. Дзюбинський пообіцяв, що буде захищати національні домагання українців і вважає автономію України, а також і інших областей, запорукою культурного і вільного суспільного розвитку [2, ст. 893–901].

Щирим співчуттям до українського національного руху і його вимог були просякнуті промови членів соціал-демократичної фракції меншовиків О.Ф. Бур’янова, І.М. Тулякова, М.С. Чхеїдзе [2, ст. 1175–1192, 917–920, 1164–1167].

Але найбільш повне політичне висвітлення питання дав у своїй промові лідер кадетської фракції П.М. Мілюков. Хоча його виступ викликав серед українців і щире захоплення, і невідоме здивування своєю непослідовністю. Оратор визначив три групи обвинувачень до українства: намагання зруйнувати єдину Росію і віддати Україну до складу Австро-Угорщини; вимогу надання автономії і визнання українського народу самостійним народом з окремою мовою й у зв’язку з цим вимогу визнання його культурно-національних прав.

Безпідставність перших обвинувачень депутат відхиляє тими аргументами, що домінуючу в Україні течію національного руху представники найбільш лівого напрямку, зокрема Д. Донцов у книзі “Модерне москвофільство”, називають “москвофільською”. П. Мілюков підкреслив, що доказів обвинувачень проти українців у австрофільстві досі ще не було надано і націоналісти не змогли привести жодного аргументу з цього приводу.

Найбільшу непослідовність виявив кадетський лідер, розглядаючи другий пункт обвинувачень – в автономізмі й федералізмі. Спочатку він заявив: “Я вірю в глибоку й повну ширість лідерів руху, які розгорнули знамено федерації автономних одиниць...”

Коли термін “федерація” є традиційним у самому русі майже з 40-х років, від Кирило-Мефодіївського братства...” Але далі у своїй промові Мілюков заявив себе принциповим ворогом автономно-федеративних змагань українців. “Я цілком не поділяю змагань автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної програми для Росії справою шкідливою і небезпечною.” І лідер кадетської партії, вірячи в еволюцію політичних відносин і політичних програм, висловив надію й бажання, що українці викреслять термін “федерація” й саме його розуміння [2, ст. 897].

“Очевидно, — як відзначили сучасники, — українське питання повинно ввійти в свідомість широких суспільних верств шляхом дуже серйозної еволюції в політичній ідеології суспільства, якщо навіть політично зрілі уми гублять у ньому свою звичну послідовність, якщо автономістичний принцип збентежує лідера навіть такої партії, яка стоїть на ґрунті необхідності для Росії конституційної децентралізації і має у своїй програмі вимогу автономії для Польщі [1, ст. 14].

Розглядаючи третій пункт обвинувачень, П. Мілюков вказав на те, що вимоги українізації народної освіти в Україні, введення української мови в судових й адміністративних установах, вимоги усунення обмежень для українського друкованого слова, покращення умов для легального існування українських установ аж ніяк не є радикальними, а є природними і закономірними для будь-якої нації. Загальний висновок відносно українського руху Мілюков сформулював так: “Рух існує, зупинити його не можете, змінити його суть ви теж не можете, і все питання у тому, хочете ви бачити у цьому русі друга чи ворога...” Сепаратистського руху ще нема в Україні, а якщо і є його зачатки, то вони дуже слабкі. Але його можна виховати, можна розвинути, — й істинні вихователі, істинні “сепаратисти”, які дійсно працюють на користь Австрії, це — пан Савенко і його політичні друзі” [2, ст. 915].

Марно намагалися націоналісти О.І. Савенко і В.М. Пуришкевич жахати депутатів загрозою українського сепаратизму. “В низці окраїнних питань, — говорив Савенко, — шматуючих Росію і, можливо, фатальних в житті Російської імперії, українське є найстрашнішим. Це не інородчеське питання бо ми, по-перше, взагалі не українці ... ми — малороси і не вважаємо себе українцями, ми вважаємо себе руськими людьми” [2, ст. 934]. “Усіляка спроба заохочувати вшанування поета, котрий є в очах російської інтелігенції провісником якогось особливого становища України, — промовляв в унісон Савенку Пуришкевич, — для мене, для росіянина, для нашої фракції є абсолютно неприпустимим” [2, ст. 729].

Але несподіваного, й тим більш болючого удару завдав націоналістам член їхньої ж фракції депутат-селянин Мерщій, який заявив, що можна заборонити у Києві поставити пам’ятник Шевченкові, але ніяка сила не в змозі заборонити народу любити того, кого він обожнює. “Я не знаю, — сказав він, — чи є в Україні мазепинці-утопісти, але я знаю, що є патріоти-монополісти, і в цьому все зло. Ці пани, теж малороси, усіма способами намагаються створити в Україні мазепинців для того, щоб мати можливість вправлятися у своєму патріотизмі” [2, ст. 1198]. За таку зухвалість Мерщій був засуджений фракцією націоналістів і ледве не був виключений з неї.

Після тривалих дебатів запит було прийнято нагальною 161 голосом проти 115 [2, ст. 934]. Для ювілею це було вже запізно і взагалі безкорисно. Він пройшов у німому але від того можливо, ще більш глибокому усвідомленні невмирущого значення життєвої сили тих ідей, які і після 100 років від дня народження поета викликали такий же запеклий і лютий протест з боку шовіністів.

Одним із позитивних здобутків запиту про заборону шевченківських свят можна вважати те, що лідер кадетської партії П.М. Мілюков визнав з думської трибуни існування українського руху як органічного явища, визнав також і традиційність дома-

гань української інтелігенції, визнав, нарешті, що на українську справу слід звернути пильну увагу і поставити її у ряд чергових справ російського державного життя. Думські дебати викликали широкий інтерес до української справи не тільки в Росії, а й за кордоном, це мало велике значення для справи інформування широких мас про тогочасне становище українського питання в Росії [5].

Але в той же час стало очевидним, що російська прогресивна думка не хотіла мати ніякої справи з державно-політичною програмою українців, а намагалася зосередити всю свою увагу на українізації шкіл, на правах української мови в урядових і громадських установах, захищаючи лише, так би мовити, культурно-національні інтереси українства, що ще раз підтвердило непевність таких союзників українського руху як кадети.

Література:

1. Белоусенко А. Украинские дни в Государственной Думе.//Украинская жизнь – 1914.–№3.
2. Государственная Дума. Созыв 4-й. Сессия II. Стенографический отчет.–СПб.–1914.
3. Заява №104 про запит голови Ради міністрів з приводу заборони майбутнього вшанування пам'яті поета Шевченка//Рада.—1914.—№38.
4. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет.–К.–1993.
5. Од Різдва до Великодня.//Рада.–1914.–№73.

Продовольче становище в Україні у роки Першої світової війни (липень 1914— лютий 1917 рр.)

Перша світова війна (1914–1918 рр.), що розпочалася наприкінці липня 1914 року, принесла горе і страждання багатьом народам світу. Десять мільйонів людей поклали своє життя на її кривавий вівтар, понад 20 мільйонів були поранені та скалічені. Для України війна виявилася вкрай виснажливою. Вона поглинала численні матеріальні та фінансові ресурси й підірвала її продуктивні сили. В тяжкому стані опинилися промисловість, фінанси, транспортні системи, сільське господарство. Погіршилося постачання населення продуктами харчування й товарами широкого вжитку. Це сприяло зростанню антиурядових настроїв і радикальних зрушень у суспільстві, особливо в 1917 р.

Над дослідженням означених процесів плідно працювали історики. Вони проаналізували стан сільського господарства, продовольчої справи та всієї економіки в роки війни [1, 5, 6, 9, 11]. Однак, в їх працях мало приділяється уваги Україні, зокрема відсутні сумарні статистичні дані щодо українських губерній, які входили до складу Російської імперії. Не враховується й специфіка України по деяким аспектам продовольчого питання. Ця тенденція збереглася до сьогоднішнього часу. В. І. Борисов, який зосередив зусилля переважно на одному аспекті проблеми, що розглядається, – регулюванні продовольчої справи царським урядом та його наступниками, також ухилився від статистичних і інших узагальнень в межах території сучасної України [2]. Значно краще висвітлені в історичній літературі тенденції до посилення економічної кризи в роки війни, погіршення матеріального становища широких верств населення, зокрема робітництва [4, 7, 8].

Водночас деякі інші сторони вказаної проблеми досліджені не у повному обсязі. Значно більшої уваги, на наш погляд, заслуговує вивчення продовольчої кризи в Україні в другій половині 1916 – на початку 1917 рр. Недостатньо проаналізовані політика царського уряду й місцевих органів влади щодо забезпечення населення великих міст і промислових регіонів продуктами і товарами. Автори даної публікації намагалися зробити певний внесок у дослідження означеної проблеми шляхом залучення нових документів і матеріалів.

Руйнівні процеси у народному господарстві, викликані насамперед участю Російської імперії в першій світовій війні, безпосередньо сприяли загостренню продовольчої кризи, погіршенню матеріального становища широких верств населення.

Найбільш вразливою ділянкою народного господарства виявився залізничний транспорт. Залізниці, що знаходилися в розпорядженні фронту, відволікали в 1915 р. 33% всіх вагонів і 35% перевезень царської Росії, ще 50% вагонів, що залишилися на тилових залізницях, використовувалися в першому півріччі 1915 р. для перевезень військових вантажів. Ці цифри свідчать про те, як мало транспортних засобів залишалося для перевезення продовольства, палива та сировини. В січні 1917 р. в Донецькому басейні було зареєстровано понад 60 тис. випадків, коли вагони не подавалися під завантаження вугіллям, з них 47 тис. – у зв'язку з їх нестачею. З цієї причини не вистачало палива в усіх галузях промисловості. Кількість діючих доменних печей наприкінці року скоротилася в Україні з 54 до 43. Причиною була нестача необхідної кількості коксу. У січні 1917 р. виробництво чавуну зменшилося до 12,8 млн. пуд. порівняно з щомісячними 14,5 млн. пуд. у 1916 р., а у лютому 1917 р. – навіть до 9,6 млн. пуд. [13, №10, с.15457, №11–12, с.15524]. Продовжувала зменшуватися продуктивність сільського господарства. За роки війни посівні площі в Україні скоротилися на 1,76 млн. дес.,

[10, с. 79, 83], а врожайність у середньому на 8%.

З кінця 1914 р. збільшується кількість міст, в яких постійно зростає нестача хлібних харчів, особливо після німецького наступу в 1915 р. За даними Особливої наради по продовольству, що була створена влітку 1915 р. із 659 опитаних у формі анкетування міст, про нестачу харчів заявило 500 міст, зокрема жита і житнього борошна – 338 міст, пшениці й пшеничного борошна – 334 [6, с. 161, 162]. Продовольче питання загострювалося й через те, що чисельність діючої царської армії невпинно збільшувалася, вимагаючи з кожним місяцем усе більшої кількості харчів. Якщо у 1914 р. споживання хліба в армії становило 81,8 млн. пуд., то в 1915 р. – 197,6 млн. пуд., а в 1916 р. – вже 563,5 млн. пуд. [11, с. 351, 469].

Враховуючи складне продовольче становище уряд та підприємницькі структури зосередили зусилля на організації закупівлі хліба та інших сільськогосподарських продуктів харчування, а також на регламентації продовольчої справи. Тому в 70 губерніях Російської імперії були запроваджені тверді ціни на продукти харчування і частково карткова система на цукор. Крім того, були спроби монополізації постачання м'яса до армії, великих міст і промислових регіонів. Зрештою уряд був змушений звернутися до розверстки хліба у Європейській частині Російської імперії. Розмір розверстки для дев'яти українських губерній, за нашими підрахунками, перевищив 309 млн. пуд. з шести основних зернових культур [14, ф. 433, оп. 1, спр. 59, арк. 7–8]. На жаль, українські історики не висвітлювали це питання, яке вимагає окремого дослідження.

Однак з цілої низки причин виконання розверстки, яку впроваджував міністр землеробства О.О. Ріттіх, виявилось неможливим у повній мірі. Тому вже після Лютневої революції 1917 р. деякі ліберальні представники Тимчасового уряду звинувачували царський режим у відсутності достатньої кількості заготовленого хліба. Чи не головну причину нестачі ринкового хліба вони вбачали в тому, що власники зерна не мали довіри до старої влади. Але в дійсності причини вказаного явища були, на нашу думку, набагато глибшими.

Під час війни промисловість працювала майже виключно для потреб армії, а село отримувало лише мінімальну кількість товарів і предметів першої необхідності. Закон попиту і пропозиції пояснює, чому селяни могли їх дістати тільки за підвищеними цінами, які багатьом були не під силу. Безліч прикладів свідчить про величезний дефіцит не тільки продовольчих товарів, але й виробів для потреб населення, що, зрештою, було взаємообумовленим. Для ілюстрації наводимо такий приклад. У 1915 р. було виготовлено 21,3 млн. пуд. металевого дроту. З цієї кількості 19,3 млн. пуд., тобто 90,6%, відправили для потреб військового міністерства, а жалюгідна решта залишилася для населення.

На початку 1916 р. нестача металу досягла критичного рівня на всіх ділянках народного господарства. Село залишилося без сільськогосподарських машин, без плугів, без текстильних виробів. Населення не одержувало таких металевих предметів, як труби, цяхи, сокири, залізо для покриття будинків тощо. В лютому 1917 р. до Харкова прибув міністр торгівлі та промисловості Шаховський. Промисловці дорікали йому як представникові уряду, що падіння видобутку вугілля, виробництва чавуну, сталі й прокату, а також погіршення у постачанні населення харчовими продуктами і товарами першої необхідності – це єдиний взаємообумовлений процес, який є, насамперед наслідком кризового, стану сільського господарства й залізничного транспорту. До того ж гірничопромисловці наполягали на зрівнянні робітників вугільних копалин та металургійних заводів із вояками діючої армії в забезпеченні м'ясом та відповідними нормами.

Слід відзначити, що царський уряд зробив цілу низку прорахунків організаційного характеру, а також не допускав підприємницькі та громадські організації до практичного здійснення продовольчої політики, що мало непередбачені наслідки для сус-

пільно-політичного життя держави. Оцінюючи тодішнє економічне становище в продовольчій сфері, часопис "Горнозаводское дело" звинувачував царську адміністрацію в сприянні поглибленню кризової ситуації, підкреслюючи, що "старий режим дезорганізував економічне життя, створив неймовірне багатовладдя, плутанину й хаос" [13, №10, с.15456–15457, №24–25, с.15974].

Непослідовність дій уряду в продовольчій політиці стосовно українських губерній можна простежити на прикладі гірничозаводської промисловості Катеринославщини, де мешкало понад 4,5 млн. осіб, з яких робітничі родини складали близько 1 млн. осіб в одній тільки гірничозаводській промисловості. 5 жовтня 1916 р. Особлива нарада з продовольства наказала звільнити Катеринославську губернію від постачання харчової продукції для потреб армії й безхлібних губерній Росії, в зв'язку із незадовільним забезпеченням продуктами власного населення. Однак, через декілька тижнів цей наказ було скасовано, і Катеринославщина була знову зобов'язана постачати зерно й борошно. Зокрема, ця губернія мала терміново виділити 27 млн. пуд. хліба для діючої армії [16, ф.2, оп.1, спр. 187, арк. 153]. Наприкінці свого існування царський уряд зобов'язав Катеринославську губернію додатково забезпечувати військові частини м'ясом. Подібні накази подекуди застосовувалися щодо Харківської та Таврійської губерній.

Реакція місцевих уповноважених з питань продовольства на згадані накази з Петрограду була досить негативною. Наприклад, після розгляду наказу про термінове постачання 27 млн. пуд. хліба, на продовольчій нараді при Катеринославській земській управі, продовольчі працівники дійшли до висновку про неможливість його виконання. Уповноважений цієї губернії з питань продовольства Гесберг заявив, що у такій ситуації, штучно створеній розпорядженнями з Петрограду, він не в змозі забезпечувати підприємства хлібом, починаючи з лютого 1917 р. На думку учасників наради, необхідно було не тільки звільнити Катеринославську губернію від вивозу хліба за її межі, але навіть просити дозволу на ввіз зерна для забезпечення підприємств хлібом їх Херсонської й Таврійської губерній. Без цього неможливо буде забезпечити кузню війни достатньою кількістю металу. Гесберг доповідав урядові, що зайве складати програми на метал, якщо підприємства будуть позбавлені програми на хліб (підкреслено авторами) [16, ф.2, оп.1, спр. 187, арк. 153].

Внаслідок руйнівних процесів у економіці, які підсилювалися невдалою політикою уряду, значно погіршився соціально-економічний і, зокрема, продовольчий стан населення. Скрізь спостерігалось швидке зростання цін на продукти харчування та предмети повсякденного вжитку. На початку 1917 р. середній рівень цін у Донбасі та Придніпров'ї становив, порівняно з передвоєнним 1913 р., 113–130%, у тому числі на олію – 170%, на макаронні вироби – 166%, на пшоно 275%, на хліб 100–116%, на м'ясо – 150%, на сало – 200%, на цукор – 75–86%, на мило різних сортів – 243–350%, на сірники – 400% і на керосин – 100% [15, ф. 2161, оп.1, спр. 159, арк. 42]. Водночас зріст номінальної заробітної платні помітно відставав від темпів зростання цін.

Слід визнати, що продовольче становище у великих містах і промислових регіонах України за всі воєнні роки було найскладнішим восени 1916 р. та на початку 1917 р. Заборона на вивіз продовольчих товарів з однієї губернії до іншої тільки дезорганізувала ринок і сприяла підвищенню цін. Продовольчі запаси поступово скорочувалися, а в окремих регіонах і населених пунктах зовсім зникли. Про це, зокрема, свідчать повідомлення окружних інженерів [12, с.292].

Але, з іншого боку, не слід перебільшувати масштаби кризи в продовольчій сфері. Дослідники цієї проблематики, як правило, не наводять узагальнюючих цифрових даних щодо продовольчого становища на території України у передлютневий період.

Найчастіше вони обмежуються окремими прикладами, які свідчать про скрутне продовольче становище у тому чи іншому регіоні, на окремих підприємствах тощо. Цитуються телеграми, у яких сповіщається про те, що хліба немає, внаслідок чого підприємства змушені зупинитись. П.В. Волобуєв навіть стверджує, що наприкінці 1916 р. “у ряді копалень південно-східної частини Донбасу почався справжній голод” [3, с.99].

Царський уряд добре розумів, що від того, як працювала гірничозаводська промисловість України, залежали результати війни для Росії. Тому він намагався вжити всіх можливих заходів для забезпечення цих галузей промисловості необхідними матеріалами та продуктами харчування. У вересні 1916 р. до крамниць і складів вугільних і металургійних підприємств централізованим шляхом було доставлено 50% зерна і борошна від загальнодіючих норм. Цього, звичайно, було недостатньо. Попереднє постачання, за даними працівників продовольчих комітетів, також було неповним, але все ж дорівнювало 60–70% від установлених урядом норм. Решту харчів керівництво підприємств мало вишукувати з нецентралізованих джерел постачання, що коштувало дорожче.

Населення великих міст і промислових регіонів, яке працювало на оборону, одержувало продукти харчування за підвищеними нормами, які були встановлені продовольчими органами. Кожному робітникові щоденно призначалося з 5 жовтня 1916 р. 1 $\frac{1}{2}$ ф. борошна, а на кожного члена його родини – $\frac{3}{4}$ ф.; $\frac{1}{8}$ ф. олії, $\frac{1}{6}$ ф. різних круп та $\frac{1}{4}$ ф. риби. Щомісячно на кожного члена родини робітника виділялося 2 ф. цукру і 6 $\frac{1}{2}$ ф. м'яса [13, №28–29, с. 16095].

Вказані цифри досить вагомі, хоча вони й не завжди виконувалися в умовах війни. За підвищеними нормами забезпечувалася значна частина населення, що мешкала на території чотирьох українських губерній – Таврійської, Катеринославської, Херсонської, Харківської та Облесті Війська Донського, загальною кількістю понад 1,5 млн. осіб. 544 тис. працювало безпосередньо у вугільних, рудних і марганцевих копальнях і на металургійних заводах. У жовтні 1916 р. урядом були запроваджені нові тверді ціни на хліб, що певною мірою покращило ситуацію з харчуванням у промислових регіонах країни.

У грудні 1916 р. для вугільних і металургійних підприємств України було замовлено 1032 вагони пшеничного борошна. До крамниць та складів дісталася 796 вагонів, або 77,1% від замовленої кількості [15, ф. 2161, оп.1, спр.138, арк. 7–8]. 25 січня 1917 р. в Харкові відбувалася нарада гірничопромисловців із міністром землеробства О.О. Ріттіхом, який обіцяв покращити забезпечення регіону олією, просом і гречкою, але гарантувати загальне поліпшення продовольчої справи відмовився. “Розкошувати у теперішні тяжкі часи не доводиться, – говорив Ріттіх. Якщо для потреб гірників надходить 60% від замовленої кількості хліба... то це дуже добре, тому що є такі регіони, які не отримували жодного відсотка” [15, ф.2161, оп.1, спр.138, арк.8].

Продовольча криза знову загострюється у лютому 1917 р. В цьому місяці гірничі та металургійні підприємства України отримали 62% пшеничного борошна, 43% житнього борошна, 14% зерна, 19% гречаної крупи, 48% перлової крупи, 32% олії, 7% вівса, 31% ячменю та 72% цукру від встановлених норм. Вийти з цієї складної кризової смуги царський уряд уже не зміг. Значне погіршення функціонування залізниць не давало змоги маневрувати транспортними засобами. Продовольча розверстка спрацьовувала недостатньо, селянство, не отримуючи промислових товарів, відмовлялося віддати хліб державі. Представники ліберальної буржуазії, яка переважала в органах місцевої влади, зокрема в продовольчих установах, не виказували ані енергії, ані бажання активно підтримувати царський режим.

Таким чином, продовольче питання виявилось однією з найболючіших проблем тогочасного економічного й політичного життя суспільства. У складних умовах пер-

шої світової війни урядові структури царату виявилися неспроможними створити задовільну систему забезпечення харчовими продуктами й промисловими товарами повсякденного вжитку широких верств населення. Існуюча продовольча ситуація спричинилася до загострення кризових явищ на політичній арені Російської імперії. Ідеологи тогочасної буржуазії звинувачували в цьому представників старого царського режиму. Однак дійсні причини були набагато глибшими. Вони ховалися насамперед у недорозвинутості російського капіталізму, що з особливою силою виявилось за умов першої світової війни, у політиці царату, який підпорядковував економічну доцільність власним інтересам, а також у прорахунках організаційного характеру, зроблених урядовими колами.

Література:

1. Анфимов А.М. Российская деревня в годы мировой войны.—М., 1962.
2. Борисов В.И. Правительственная политика на Юге России (август 1914 — март 1921 гг.) — Дисс. на соиск. уч. степ. докт. ист. наук.—М., 1996.
3. Волобуев П.В. Пролетариат и буржуазия России в 1917 г.—М., 1964.
4. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 гг.— М., 1971.
5. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 — 1917 гг.)—Ленинград, 1985.
6. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции — М., 1991.
7. Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине — М., 1967.
8. Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и февральской революции — К., 1965.
9. Лаверычев В.Я. Продовольственная политика царизма и буржуазии в годы первой мировой войны (1914—1917 гг.) — Вестник МГУ — М., 1967.
10. Сельское хозяйство России в XX в.—Пг., 1917.
11. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны — М., 1973.
12. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Март—окт. 1917 г.—Ч. II.—М.-Л., 1957.
13. Горнозаводское дело. Издание совета съезда горнопромышленников Юга России, 1917.
14. Російський державний історичний архів.
15. ЦДА України у м. Києві.
16. Держархів Луганської області.

Деякі питання національної політики української Центральної Ради (1917—квітень 1918 роках).

В історичній пам'яті українського народу короткочасне існування УНР залишається як незагоєна рана, невгамовний біль і туга за мільйонами загиблих співвітчизників і в той же час, як зліт духу непокори і гідності, величне устремління до волі і незалежності. Для України національне питання є не просто рядовим питанням. Це найважливіша, боленосна проблема українства: бути чи не бути українській нації. Кращу можливість виявити себе вона дістала в період російських революцій 1917 року і проголошення Третім Універсалом Центральної Ради від 20 листопада 1917 року створення Української Народної Республіки і поширення її юрисдикції на всі українські землі за етнічною ознакою в межах Російської імперії. Тому саме національна політика повинна була займати пріоритетне, вирішальне значення в діяльності Центральної Ради, її Генерального Секретаріату, а ідея української державності була основною метою функціонування української еліти. Але цього не сталося. Чому? Відповідь на це запитання намагаються знайти широке коло дослідників, політичних діячів, учасників національно-демократичної революції в Україні (1917–1921 рр.).¹

У жовтні 1996 року у Нью-Йорку в будинку Українського Інституту Америки відбулася ювілейна наукова конференція, присвячена 130-річчю від дня народження М. Грушевського. З доповідями: «Михайло Грушевський – історик, суспільно-політичний діяч, державотворець» виступили: Ю. Щербак (посол України у США), Л. Винар (проф. Кентського державного університету (США), проф. М. Антонович, Р. Шпорлюк, Т. Гунчак, В. Чернецький та інші, які підкреслювали, що М. Грушевський, як голова Центральної Ради, будівничий Української Народної республіки, свою концепцію державного федералізму виклав в праці «На порозі Нової України», та інших творах. Зокрема Ю. Щербак вважає, що концепції першого президента УНР М. Грушевського фактично заклали основи зовнішньої політики незалежної України, перш за все в напрямі стратегічного співробітництва із США, як гаранта національної безпеки молодій державі, кооперації країн Чорноморського басейну (у Грушевського – «Чорноморська орієнтація»), визначили характер відносин з Росією, роль і місце України у Європі. Конференція вирішила «впровадити в українську і світову історичну науку історіографічну схему М. Грушевського щодо історії українського народу і держави (історія України-Руси)... як наукову схему української національної історіографії, яку запровадити для вивчення в школах, вищих навчальних закладах.» [1] Зокрема, Ю. Щербак наголосив на необхідності вивчення спадщини Грушевського та її творчого застосування в сучасних умовах державного будівництва.

У той же час, аналіз документів державних органів УНР за 1917–1921 рр., наукових праць М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова, Д. Дорошенка та інших,

¹ Белебеха І. Поразки та надії України. К., 1997; Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Вид-во ім. О. Теліги, вид-во «Україна», 1997; Винниченко В. Відродження нації К.–Відень, 1920; Гриценко А. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік)//Укр. іст. журн. 1997, №3; Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? К., 1917; Грушевський М. На порозі нової України. К., 1918; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.–Т.1.–Ужгород, 1932; Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень, 1921; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921, ч.1, 1950; Свідзинський А. Це складне національне питання. К., 1994; Солдатенко В. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду, періодизації // Укр. іст. журн., 1997, №3; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.–Прага, 1928, та інші.

свідчить про те, що чіткої програми з національної політики, побудови незалежної української держави розроблено не було. Лютнева революція для України стала неочікуваною. Власний варіант революції українське суспільство не підготувало. Тому Україна не знала, що і як робити, не мала своєї мети. Не було жодного політичного діяча, жодної політичної партії, які б взяли на себе особисту, чи партійну відповідальність за те, як повинні розвиватися події в нових умовах, які мають бути стратегія і тактика; чи спроможна Україна досягти вікової мети народу — стати самостійною, незалежною державою. Неможливо не погодитись з висновком проф. І. Белебехи, що “у цілому українське суспільство в предреволюційний період можна охарактеризувати як дівочу незайманість, цілісність і непорочність, політичну дрімотність, і це не могло не вплинути на подальший перебіг подій” [2, 1997, 11 вересня]. Як відомо, у березні 1917 р. була створена Українська Центральна Рада на чолі з ліберальними лідерами Товариства українських поступовців (ТУП) Д.Дорошенком, С.Єфремовим, Е. Чикаленком, та соціал-демократами В.Винниченком, І.С. Петлюрою. До її складу також увійшли соціалісти різних відтінків. Вона відіграла значну роль у справі відродження національної державності і водночас соборності України. З перших днів свого існування ЦР стала об'єднуючим, координуючим, скеровуючим центром, до якого звідусіль, не тільки з України, рушило пробуджене могутнім національно-визвольним зривом українство. Незважаючи на всі слабкості ЦР та її керівництва, їхньою заслугою було те, що постала на світ УНР, що під орудою (доброї чи невдалої) Центральної Ради Україна здобула свою реальну легітимну державну незалежність (хоча й ненадовго). І не можна ставити під сумнів видатну подвижницьку справу всього українства. Адже слід мати на увазі, що здійснення цієї мети вимагали численні з'їзди (які відбувалися в Києві в першій половині 1917 року): кооперативний, селянський, національний, військовий та інші. Вони наголошували на незалежницьких мотивах, щоб ЦР мала юридичну підставу від імені українського народу, проголосити незалежність України. Делегати 2-го Київського губернського українського національного з'їзду (19–20 серпня 1917 р.), вітаючи Центральну Раду, вимагали, щоб вона негайно взяла до своїх рук владу в Україні і рішуче протестували проти поділу України російським Тимчасовим урядом, проти зменшення прав Генерального Секретаріату і проти обмеження прав України, наполягаючи на тому, що “український народ має певне, законне право на самовизначення і самоурядовання” [9, с.66]. Але цього не сталося. Відповідь на це ми знаходимо у Д.Донцова. В 1921 році в книжці “Підстави нашої політики” він пише: українській інтелігенції “вдалося стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час нібито керуючим органом революції. Несподівано для неї самої. З'їзди селянський, військовий, національний один по однім виносили довір'я до Ради. Політика, якої вони від Ради домагалися, була політика національна і революційна. Такі домагання, як творення національного війська, скликання Українських Установчих Зборів, що ставили організовані українські маси, були виявом нації створити з Києва особливий центр самовільно, не оглядаючись на петербурзький уряд... Робити революцію революційним шляхом. Але Центральна Рада цього не зробила. Порвати з російським урядом вона не хотіла, бо до самостійності ставилася так само неприхильно, як і росіяни” [10, с.154, 155]. Про це переконливо свідчать рішення Українського Національного конгресу (Київ, 6–8 квітня 1917 р.), організованого Центральною Радою, делегати якого, у своїй більшості, належали до української еліти. Конгрес рішуче відкинув ідею незалежної України і висловився за досягнення нею національно-територіальної автономії у складі Росії. У першому пункті його резолюції зазначено: Згідно з історичними і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки національно-територіальна автономія України забезпе-

чить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі [13]. Слід сказати, що спрямовуючою силою Конгресу були не вожді незалежницького напрямку, а вожді-федералісти, вожді-поступовці, вожді-чиновники російської орієнтації. Пізніше В.Винниченко визнає, що “Конгрес був першим кроком відродження нації по шляху державності... Він став першим, підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя” [5, с.97]. І все-таки, Винниченко бачив у діях Конгресу тільки те, що хотіли бачити майже усі соціалістичні лідери України. “...Конгрес ні сепаратистських, ні “самочинних” тенденцій не виявляв... Самостійницькі промови зустріли цілковиту неприхильність Конгресу... лояльність Конгресу до Російської держави й до Російського Тимчасового уряду була заманіфестована...” [Там саме]. Це сталося тому, що українська соціалістична еліта Конгресу по-своєму бачила зміст української державності, вона боялася навіть порушувати питання про самостійну Україну, всіляко демонструючи свою відданість Росії. Таким чином, ситуація в Україні була такою, що українські народні маси й українські солдати в російському війську були більш революційними в прагненні створити незалежну українську державу, ніж українська еліта, що стояла над народом.

У Центральній Раді аж до її кінця (до 29 квітня 1918 р.) залишалось багато членів, які все робили щоб українська держава не відбулася. Вони стверджували, що “Україну не можна зробити національною Українською державою – це утопія. Найближчим завданням українського народу є тепер укладення демократичного миру з Московщиною” [2, 1997, 20 листопада]. Хоча IV Універсал, ухвалений Центральною Радою 22 січня 1918 року і проголосив незалежність України, і деякі історики вважають його вершиною державотворчої діяльності Центральної Ради, перш за все він став запізнілою морально-публічною перемогою українців над Російською Імперією, в складі якої Україна перебувала понад два з половиною століття і розгубила за цей час всі ознаки своєї минулої державності, а український народ був зведений до стану “Інородців”. Серед найважливіших напрямів українського національно-визвольного руху у 1917 році була боротьба за національно-культурне відродження, яка займала вагоме місце у діяльності Української Центральної Ради і особливо активізувалася після проголошення I-го та II-го Універсалів і створення її виконавчих структур – Генерального Секретаріату та окремих секретарств. Гостро встала проблема українізації вищої та середньої освіти. 2 липня 1917 р. у зверненні генерального секретаря народної освіти І.Стешенка до українського вчителства говорилося: “Інтереси освіти вимагають, щоб з осені нового шкільного року, по змозі в школах всіх типів залунало наше слово... Хто почуває свої обов’язки перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо в складанню підручників (українською мовою І.Т.) – хай іде до роботи. Час не жде” [9, с.66]. Генеральний секретар освіти міг розраховувати на підтримку Всеукраїнської вчительської спілки, яка 10 липня 1917 р. закликала своїх членів підтримати настанови I-го Універсалу і координувати свої дії з Українською Радою [9, с.67]. Однак, ця робота з місця не рухалася через негативне відношення до неї значної частини вчителства та робітників вищої освіти, а також “внаслідок не дуже прихильного відношення до тої справи населення” [9, с.68] не тільки Лівобережної, но і Правобережної України. На місцях губернські і особливо повітові владні структури до ідеї українізації початкової, середньої та вищої освіти ставилися негативно, а інколи вороже, саботували виконання рішень Генерального секретарства народної освіти України. Майже не просувалася справа у Глухівському, Городнянському, Ніжинському повітах, а найгірше – у Чернігівському. Тут земство та зросійщене вчителство для визнання мови навчання вимагали проведення плебісциту [1, 1997, №3, с.68]. На Хар-

ківщині на кінець 1917 р. процес українізації школи взагалі тільки-но розпочинався. В Катеринославі, за даними міської управи, в грудні 1917 р. в жодному учбовому закладі “навчання українською мовою не велося, за відсутністю бажаючих” [Там саме, с.69]. В той же час, найкраще проходила українізація школи на Полтавщині. Про її успіхи Генеральному секретарству освіти повідомляли з Гадяцького, Полтавського, Золотоніського та інших повітів. У цих повітах “серед народа прокинулася велика охота і бажання вчити дітей рідною мовою. Школи повнісінькі. Є багато шкіл, що раніше (ще торік) були не дуже повні, зараз же, там вчать у дві зміни” [Там саме, с.69]. Дуже великий обсяг роботи в залученні широких верств населення до національної культури провели “Просвіти”. Вони також рішуче протестували проти відділення Тимчасовим урядом Росії від України Харківщини, Катеринославщини, Таврії, Херсонщини та інших українських земель [Там саме, с.71]. В відродженні національної культури серед трудящих активну участь брали видатні представники української національної інтелектуальної еліти: М.Старицька, Д. Антонович, М. Бурачек, О. Кошівець, К. Шероцький та багато інших.

Відбувалися, хоча і незначні, зрушення в національному відродженні мистецтва: формувалася програма діяльності комітету Українського Національного театру на рік 1917–1918, яка передбачала “піднести український театр до ступеня європейських театрів”; незважаючи на складні умови і серйозні перешкоди, на шляху українського національно-культурного відродження вдалось домогтися помітних успіхів щодо збереження і дальшого розвитку архітектури, живопису, скульптури, музейної справи та охорони пам’яток, організації бібліотечної та архівної справи.

Завершаючи розгляд деяких питань національної політики Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) слід підкреслити, що то був найсприятливіший період можливостей утвердження української нації. У літку 1917 р. вся українська людність ставала під прапори Центральної Ради. Більше 2-х млн. українців записалися до різних політичних партій. Однак окремі партії й Центральна Рада виявилися неспроможними працювати з такими великими масами людей. В українських політичних структурах разом взятих не було єдиної мети, якою мала б бути національна держава. Очолюючи українську націю, Центральна Рада не відкрила національної перспективи, а вела її в старе ярмо під назвою “російська демократія”. Керівна еліта нехтувала національними інтересами українського народу, боялася навіть порушити питання про будівництво незалежної національної держави, не дослала до розуміння своєї місії як представника великого народу, а уявляла себе представництвом маленького, безпретензійного народу, для заспокоєння якого достатньо й статусу автономії під егідою того самого гегемона-експлуататора. Нажаль ця ідея “маленьких людей” жила в свідомості таких великих політиків як М. Грушевський, В. Винниченко та їхніх однодумців.

Ще після ухвалення III Універсалу (листопад 1917 р.) українська нація зберігала великий потенціал самоствердження, реальну можливість перемоги. “Це був момент, як свідчить дослідник І.Мазепа у своїй книжці “Україна в огні й бурі революції”, коли Україна могла легко стати на власні ноги за однієї лише передумови: незалежності підготованості та організованості своїх національних сил. На жаль, цієї передумови Україна ще не мала... Найбільшою хибойо провідників Центральної Ради було те, що при всіх своїх щирих патріотичних почуваннях вони все-таки не мали чіткого плану і твердої волі. Центральна Рада майже весь час пленталася слідом за революційними подіями” [12].

В. Винниченко, який весь час перебував у центрі політичного життя УНР, свідчить, що “прихильників Центральної Ради серед широких мас ставало все менше й менше. Саме ім’я Центральної Ради почало ставати непопулярним. Якби ми були хоча б більше

далекозорими, то повинні були б зрозуміти, що... треба щось радикально в собі змінити" [5, с.93]. Дуже добра порада та побажання сьогодняшній українській еліті в Верховній Раді і уряді, а також президенту України.

Література:

1. Український історичний журнал.
2. Українська газета. Незалежний погляд. Київ.
3. Белебега І.Ф. Поразки та надії України. Київ, 1997.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994.
5. Винниченко В. Відродження нації, ч.1, 1920.
6. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Вид-во ім. О. Теліги, вид-во "Україна", 1997.
7. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ, 1918.
8. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії. К., 1991.
9. Гриценко А.П. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження. (1917 рік) // Укр. істор. журн. 1997, №3.
10. Донцов Д. Підстави нашої політики.—Відень, 1921.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.—Т.1.—Ужгород, 1932.
12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Ч.1, 1950.
13. Робітничая газета. Київ, 1917. 20 квітня.
14. Свідзинський А. Це складне національне питання.— К., 1994.
15. Солдатенко В.Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду переодізації // Укр. істор. журн. 1997, №3.
16. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.— Прага, 1928.